

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία και Αρχαιολογία του
Αρχαίου Κόσμου: από την Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα»

Ειδίκευση «Προϊστορική Αρχαιολογία»

Η κοινωνική σημασία του ατόμου στην Κρήτη κατά την Πρωτομινωική ΙΙΙ-Μεσομινωική Ι περίοδο

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Αλεξάνδρα Μάλλιου

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Γεώργιος Βαβουρανάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ)

Μέλος: Ελένη Μαντζουράνη, Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας
(ΕΚΠΑ)

Μέλος: Ιωάννης Παπαδάτος, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ)

Αθήνα 2021

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
Abstract.....	5
1. Εισαγωγή	6
2. Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικά έθιμα στην Κρήτη κατά την Προανακτορική περίοδο.....	11
2.1. Πρώιμη Προανακτορική περίοδος (ΠΜ I-II).....	11
2.1.1. Πρωτομινωική I.....	11
2.1.2. Πρωτομινωική II.....	12
2.2. Ύστερη Προανακτορική περίοδος (ΠΜ III-MM IA)	14
2.2.1. Πρωτομινωική III	14
2.2.1.1. Πεδιάδα Μεσαράς, Αστερούσια Όρη και νότια ακτή.....	14
2.2.1.2. Βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη	16
2.2.1.3. Κόλπος Μιραμπέλου και περιοχή Ιεράπετρας.....	18
2.2.1.4. Ακραία ανατολική Κρήτη	20
2.2.2. Μεσομινωική IA.....	21
2.2.2.1. Πεδιάδα Μεσαράς, Αστερούσια Όρη και νότια ακτή.....	21
2.2.2.2. Βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη	27
2.2.2.3. Κόλπος Μιραμπέλου και περιοχή Ιεράπετρας.....	34
2.2.2.4. Ακραία ανατολική Κρήτη	37
2.3. Διαφορές μεταξύ πρώιμης και ύστερης Προανακτορικής περιόδου	40
3. Η έννοια του ατόμου στην αρχαιολογία	44
3.1. Άτομο και συλλογικότητα.....	44
3.2. Το άτομο ως συναρμογή	52
4. Συναρμογές στο ταφικό πεδίο της ύστερης Προανακτορικής περιόδου	57
4.1. Πεδιάδα Μεσαράς, Αστερούσια Όρη και νότια ακτή.....	58
4.2. Βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη.....	65
4.3. Κόλπος Μιραμπέλου και περιοχή Ιεράπετρας.....	70

4.4. Ακραία ανατολική Κρήτη	73
4.5. Η συγκρότηση του προσώπου μέσω των ταφικών δεδομένων	76
5. Σύνοψη και συμπεράσματα	81
5.1. Το ταφικό πεδίο της ύστερης Προανακτορικής περιόδου και η σχέση του με την προσπάθεια κατανόησης της εμφάνισης των πρώτων ανακτόρων στην Κρήτη	81
5.2. Το άτομο ως συναρμογή	82
5.3. Εφαρμογή της θεωρίας της συναρμογής στα ταφικά δεδομένα της ύστερης Προανακτορικής περιόδου	82
5.4. Το πρόσωπο κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο	84
5.5. Η απεδαφοποίηση του ταφικού πεδίου ως παράγοντας της πορείας προς την ανάδυση των ανακτόρων.....	86
6. Βιβλιογραφία	88
6.1. Ελληνική βιβλιογραφία.....	88
6.2. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.....	90
6.3. Συντομογραφίες	98

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται την κοινωνική σημασία του ατόμου κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ, ύστερη 3η-πρώιμη 2η χιλιετία π.Χ.) στην κεντρική και στην ανατολική Κρήτη με βάση τα διαθέσιμα ταφικά δεδομένα. Η αρχαιολογική έρευνα έχει σταθεί επίμονα στη μελέτη των σημαντικών αλλαγών που παρατηρούνται στο ταφικό πεδίο της συγκεκριμένης περιόδου, καθώς κατά το ίδιο διάστημα συντελέστηκαν οι διεργασίες που οδήγησαν στην ίδρυση των πρώτων ανακτόρων. Η αυξανόμενη σημασία του κοινωνικού κύρους και της ταυτότητας του προσώπου έχει θεωρηθεί συχνά παράγοντας αυτής της διαδικασίας. Ωστόσο, αυτές οι προσεγγίσεις δεν εμβαθύνουν στην κοινωνική συγκρότηση του ατόμου αλλά, αντίθετα, παραμένουν δεσμευμένες από τις αντιλήψεις του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού.

Η λεγομένη Θεωρία της Συναρμογής μπορεί να προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο προκειμένου να επαναπροσδιοριστεί το άτομο στην ύστερη προανακτορική Κρήτη. Η *συναρμογή* (*assemblage* στα αγγλικά, *agencement* στα γαλλικά) αποτελεί φιλοσοφικό όρο που αναλύθηκε από τον Manuel DeLanda με σκοπό να οριστεί το άτομο ως μια σχεσιακή ολότητα που σχετίζεται δυναμικά με το κοινωνικό πλαίσιο. Η εφαρμογή αυτού του ορισμού στα μινωικά ταφικά δεδομένα μεταφέρει τη συζήτηση από τα κοινωνικά σύνολα στις κοινωνικές σχέσεις, παρακάμπτοντας έτσι τα ερμηνευτικά διλήμματα σχετικά με τη συμβολή ατόμων ή κοινωνικών ομάδων στην ανάδυση των μινωικών ανακτόρων.

Abstract

This Master's dissertation discusses the social importance of the individual during the late Prepalatial period (EM III-MM IA or late 3rd-early 2nd millennium BC), in central and eastern Crete, based on the available burial data. Archaeological research has persistently discussed the important changes that have been observed in the burial field of the period, because they coincide with the processes of the formation of the first palaces. The increased importance of personal status and identity have often been regarded as a factor in this process. However, such approaches do not entail a nuanced understanding of the social constitution of the individual but, instead, they remain bound to its modern western conceptualisations.

The so-called *Assemblage Theory* may offer a theoretical basis towards a reconsideration of the individual in late Prepalatial Crete. *Assemblage* (*agencement* in French) is a philosophical term employed by Manuel DeLanda in order to define the individual as a relational entity that is dynamically related to its context. Such a definition fits the Minoan funerary record, shifts emphasis from social entities to social relations and overrides interpretative dilemmas, regarding the relative contribution of individuals and social groups to the emergence of the Minoan palaces.

1. Εισαγωγή

Σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί η αναζήτηση της κοινωνικής σημασίας του ατόμου κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο στην κεντρική και στην ανατολική Κρήτη με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέρχονται από το ταφικό πεδίο της περιόδου, ως στοιχεία που διαμορφώνουν το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτείται η σημασία του ατόμου. Η ύστερη Προανακτορική περίοδος είναι ιδιαίτερα σημαντική για την αρχαιολογική έρευνα της προϊστορικής Κρήτης, ακριβώς διότι είναι η περίοδος κατά την οποία συντελούνται οι διεργασίες που οδήγησαν στην ανάδυση των πρώτων ανακτόρων.

Δεδομένου ότι το ανακτορικό σύστημα που αναπτύχθηκε στο νησί κατά το α΄ μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. φανερώνει μια κοινωνία οργανωμένη επάνω στη βάση σύνθετων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών θεσμών, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι η αρχαιολογική έρευνα έχει μελετήσει επισταμένως τα κρητικά ανάκτορα. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές αυτής της έρευνας αποτελεί το ζήτημα της πορείας προς τη συγκρότηση του ανακτορικού συστήματος, ποιοι δηλαδή ήταν οι παράγοντες που οδήγησαν στη μετατροπή της κοινοτικής οργάνωσης των προηγούμενων περιόδων σε δομές ενός συστήματος πρώιμης αστικοποίησης. Η απάντηση αυτού του ερωτήματος αναζητείται, εύλογα, στις εξελίξεις της περιόδου που προηγείται της εμφάνισης των πρώτων ανακτόρων (MM IB), δηλαδή στην Προανακτορική και πιο συγκεκριμένα στην ύστερη Προανακτορική περίοδο, στην οποία αντιστοιχούν οι κεραμικές φάσεις της ΠΜ III και της MM IA. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι η Προανακτορική περίοδος (ΠΜ I-MM IA) διακρίνεται σε δύο φάσεις, την *πρώιμη* (ΠΜ I-II) και την *ύστερη* (ΠΜ III-MM IA), λόγω των σημαντικών διαφορών που παρατηρούνται μεταξύ της ΠΜ IIB και της ΠΜ III, οι οποίες παρουσιάζονται αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο 2 της παρούσας εργασίας.

Μια σειρά παραγόντων έχει οδηγήσει τους ερευνητές αυτής της περιόδου να εστιάζουν κατά κανόνα στις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο ταφικό πεδίο. Ο πρώτος λόγος είναι πρακτικός, καθώς η πλειονότητα των αρχαιολογικών δεδομένων της περιόδου προέρχεται από νεκροταφεία και μεμονωμένους τάφους. Σημαντικό παράγοντα αποτελούν, επίσης, οι εξελίξεις που παρατηρούνται στο ταφικό πεδίο, όπως είναι η κατασκευή μνημειακών κτιρίων, η επέκταση των νεκροταφείων με προσθήκη νέων χώρων και ανοιχτών λιθόστρωτων περιοχών, οι αλλαγές των συνόλων των ευρημάτων

με αύξηση της κεραμικής και των σφραγίδων, μείωση των μεταλλικών αντικειμένων και εξαφάνιση των κυκλαδικών επιρροών, και η διαφοροποίηση των ταφικών πρακτικών με την εισαγωγή του πίθου και της λάρνακας ως ταφικών δοχείων. Τέλος, η εστίαση στα ταφικά δεδομένα πριν από την εμφάνιση των πρώτων ανακτόρων οφείλεται εν μέρει και στο γεγονός ότι μετά την εδραίωση και εξάπλωση του ανακτορικού συστήματος τα νεκροταφεία εγκαταλείπονται, στοιχείο που ενδεχομένως υποδηλώνει κάποια σύνδεση μεταξύ των ταφικών τελετών και του φαινομένου της «ανακτοροποίησης».

Ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, υπάρχει έντονος ερευνητικός διάλογος σχετικά με τη συγκριτική σημασία και συμβολή της οριζόντιας ή της κάθετης κοινωνικής οργάνωσης, εάν δηλαδή τα ανάκτορα στηρίχθηκαν στην ανάπτυξη μιας ετεραρχικά ή ιεραρχικά οργανωμένης κοινωνίας. Μέσα σε αυτούς τους ερευνητικούς προβληματισμούς κεντρική είναι η σημασία του ατόμου. Ειδικότερα, πολλοί ερευνητές εστιάζουν στην ανάδειξη του ατόμου και της προσωπικής ταυτότητας ως εκφάνσεις της πορείας της Κρήτης προς μια ιεραρχική κοινωνική οργάνωση. Η συγκεκριμένη άποψη στηρίζεται σε διάφορα στοιχεία της περιόδου, όπως η εξαφάνιση των κοινοτήτων με την εδραίωση του ανακτορικού συστήματος, ο αυξημένος αριθμός σφραγίδων και η εισαγωγή του πίθου και της λάρνακας στην ταφική πρακτική (βλ. ενδεικτικά Branigan 1993, Καρυτινός 1996, Karytinis 1999, Anderson 2016). Ωστόσο, άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι το ταφικό πεδίο αποτέλεσε αρένα ανταγωνισμού μεταξύ των κοινοτήτων, μέσω του οποίου προέκυψαν ισχυρότερες συλλογικότητες που με τη σειρά τους οδήγησαν στη δημιουργία μιας κεντρικής αρχής (βλ. ενδεικτικά Relaki 2012, Legarra Herrero 2014). Επίσης, απορρίπτουν την ανάδειξη της ατομικότητας, καθώς θεωρούν ότι τα δεδομένα δεν επαρκούν για τον εντοπισμό ενός τέτοιου στοιχείου (Legarra Herrero 2014).

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η έρευνα της πορείας προς την ανάδυση του ανακτορικού συστήματος περιστρέφεται γύρω από το δίπολο ατομικότητα-συλλογικότητα. Βέβαια, και στις δύο περιπτώσεις η κοινωνική σημασία του ατόμου και της ταυτότητας θεωρείται δεδομένη. Αυτή η παραδοχή προδίδει μια εκούσια ή ακούσια θεώρηση του ατόμου ως οντότητας με εγγενή ουσία που συμφωνεί με την οπτική του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού σχετικά με τη σημασία του να είναι κάποιος *πρόσωπο*. Έτσι, τόσο οι μελετητές που αναζητούν στοιχεία που συνθέτουν την ταυτότητα ενός προσώπου, όσο και οι μελετητές που θεωρούν ότι δεν αναδεικνύονται

ταυτότητες μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα της υπό εξέταση περιόδου βασίζονται σε μια κοινή θεμελιώδη εννοιολόγηση του προσώπου.

Ωστόσο, όπως εξηγείται αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο 3, βάσει ανθρωπολογικών μελετών και εθνογραφικών παραλλήλων, η έννοια του προσώπου έχει επαναπροσδιοριστεί. Φαίνεται πλέον ότι δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη και όμοια σε όλους τους πολιτισμούς, καθώς τελικά το πρόσωπο είναι συνυφασμένο με το κοινωνικό του πλαίσιο και εξαρτάται από αυτό. Μάλιστα σε κάποιες κοινωνίες το πρόσωπο θεωρείται ταυτόχρονα υπαρκτό αλλά και διεσπαρμένο στις σχέσεις του με άλλα πρόσωπα. Τμήματα ενός προσώπου μπορούν να διασπείρονται μέσω προσωπικών αντικειμένων που δωρίζονται, χωρίς ωστόσο να χάνεται η υπόσταση του προσώπου που τα δώρισε. Επομένως, η ατομική συγκρότηση του προσώπου δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Αντίθετα, πρέπει να εξετάζεται ως προς τη μορφή και τον τρόπο δόμησής της, ώστε να μπορεί να κατανοηθεί στη συνέχεια η σημασία και ο ρόλος του προσώπου στις κοινωνικές εξελίξεις.

Φαίνεται, συνεπώς, ότι μια ανάλογη αναζήτηση, εστιασμένη στην ύστερη Προανακτορική περίοδο, θα μπορούσε να αποδειχθεί χρήσιμη στην αρχαιολογική έρευνα. Μια τέτοια προσέγγιση διευκολύνει το να γίνει κατανοητή η ίδια η σημασία του προσώπου για την κοινωνική οργάνωση, καθώς και η συμβολή της στις ευρύτερες αλλαγές που οδήγησαν στην εμφάνιση των ανακτόρων. Αυτός είναι ο στόχος της παρούσας εργασίας, η οποία εστιάζει στα αρχαιολογικά δεδομένα από την κεντρική και την ανατολική Κρήτη. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η σχέση του προσώπου με το κοινωνικό του πλαίσιο κρίθηκε σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί, ως ερμηνευτικό εργαλείο, η φιλοσοφική έννοια της *συναρμογής* (*assemblage* στην αγγλική γλώσσα, *agencement* στη γαλλική), όπως αυτή έχει σχολιαστεί σε κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό επίπεδο από τον DeLanda (2016).

Η κοινωνική σημασία του προσώπου θα αναζητηθεί στα δεδομένα του ταφικού πεδίου της ύστερης Προανακτορικής περιόδου για δύο λόγους. Αφενός διότι, όπως προαναφέρθηκε, το συγκεκριμένο πεδίο προσφέρει την πλειονότητα των αρχαιολογικών δεδομένων για την περίοδο αυτή. Αφετέρου διότι το ταφικό πεδίο αποτελεί σε κάθε περίπτωση ένα πλαίσιο στο οποίο μπορούν να διερευνηθούν οι δομές μιας κοινωνίας και, κατ' επέκταση, η σημασία του προσώπου μέσα σε αυτή. Για τον λόγο αυτό, στο Κεφάλαιο 2 παρουσιάζονται τα ταφικά δεδομένα της προανακτορικής Κρήτης, τα οποία θα αποτελέσουν τη βάση για την παρούσα εργασία. Παρ' όλο που

αυτή εστιάζει στην ύστερη φάση της Προανακτορικής περιόδου, κρίθηκε σκόπιμο να αναφερθούν συνοπτικά και τα δεδομένα της πρώιμης φάσης της περιόδου, έτσι ώστε να γίνουν καλύτερα κατανοητές οι αλλαγές που παρατηρούνται στο ταφικό πεδίο. Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί ότι για τη διευκόλυνση της εξέτασης των ταφικών δεδομένων υιοθετήθηκε η κατάταξη των νεκροταφείων σε μεγάλες γεωγραφικές περιοχές που ακολουθεί ο Legarra Herrero στις μελέτες του για την Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική περίοδο (2009, 2014).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι ένα πρόβλημα με το οποίο έρχεται αντιμέτωπος κάποιος κατά την εξέταση των ταφικών δεδομένων της προανακτορικής Κρήτης είναι αυτό της ορολογίας όσον αφορά τις αρχιτεκτονικές κατασκευές που εντοπίζονται στους χώρους των νεκροταφείων και δεν ανήκουν στον τύπο του θολωτού τάφου. Δεδομένης της ποικιλομορφίας των κατασκευών αυτών και του γεγονότος ότι συχνά δεν σώζεται παρά μόνο η θεμελίωσή τους (με αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις να μην είναι σαφές αν ήταν στεγασμένες ή όχι), δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι στη σχετική βιβλιογραφία απαντούν πολλές διαφορετικές ορολογίες, όπως *τάφοι-οικίες*, *ταφικά περιφράγματα*, *περίβολοι*, *ορθογώνια ταφικά κτίρια* κ.ά. Αναφέρεται ενδεικτικά η περίπτωση των δύο κατασκευών στη θέση Πεζούλες Κεφάλας της Ζάκρου, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν ως *ταφικά περιφράγματα* από τον Ν. Πλάτωνα και ως *τάφοι-οικίες (house tombs)* από τον J. Soles. Θα πρέπει να αναφερθεί, μάλιστα, ότι πρόσφατα ο Λ. Πλάτων προχώρησε σε μια πρόταση που συνδυάζει τις δύο παλαιότερες και φαινομενικά διστάμενες απόψεις (βλ. αναλυτικά Platon 2017). Ωστόσο, για να αποφευχθούν ασάφειες λόγω της χρήσης πολλών διαφορετικών όρων και δεδομένου ότι το ζήτημα της στέγασης ή μη των συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών κατασκευών δεν σχετίζεται άμεσα με τους ερευνητικούς προβληματισμούς της παρούσας εργασίας, κρίθηκε σκόπιμο όλες οι σχετικές κατασκευές να χαρακτηρίζονται συμβατικά ως «ορθογώνια ταφικά κτίρια».

Στο Κεφάλαιο 3 παρατίθεται το ιστορικό της έρευνας σχετικά με την ανάδειξη ηγετικών συλλογικοτήτων ή με την ανάδειξη του ατόμου βάσει των ταφικών δεδομένων της υπό εξέταση περιόδου. Μέσα από τη συνεχή ενασχόληση της έρευνας γύρω από το δίπολο άτομο-συλλογικότητα προκύπτουν και τα ερευνητικά ερωτήματα που επιχειρεί να απαντήσει η παρούσα εργασία. Τι σημαίνει να είναι κανείς *άτομο*; Ταιριάζει αυτή η προσέγγιση στο κοινωνικό πλαίσιο της ύστερης Προανακτορικής περιόδου; Ποιος ήταν ο ρόλος του ατόμου σε ό,τι αφορά την εμφάνιση του

ανακτορικού συστήματος; Προκειμένου να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αναφέρονται και τα βασικά στοιχεία του θεωρητικού ερμηνευτικού εργαλείου που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα εργασία σχετικά με τη λειτουργία και τη συγκρότηση των συνόλων (DeLanda 2007).

Στο Κεφάλαιο 4 επιχειρείται η εφαρμογή των βασικών θέσεων του DeLanda σχετικά με το πώς συγκροτούνται τα σύνολα και πώς σχετίζονται μεταξύ τους στα ταφικά δεδομένα της υπό εξέταση περιόδου. Στόχο αυτής της εφαρμογής αποτελεί το να διακριθεί τελικά σε αυτά η μορφή του προσώπου, όπως προκύπτει από τη σχέση του με το κοινωνικό σύνολο στο οποίο εντάσσεται. Τέλος, στο Κεφάλαιο 5 παρουσιάζονται αρχικά με συνοπτικό τρόπο τα βασικά σημεία των Κεφαλαίων 2-4. Στη συνέχεια παρατίθενται τα συμπεράσματα της εργασίας σχετικά με το είδος του προσώπου και τη σχέση του με το κοινωνικό του πλαίσιο κατά την ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ, προκειμένου να γίνει κατανοητό το πώς συνδέεται αυτό με την εμφάνιση του ανακτορικού συστήματος στη ΜΜ ΙΒ.

2. Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικά έθιμα στην Κρήτη κατά την Προανακτορική περίοδο

2.1. Πρώιμη Προανακτορική περίοδος (ΠΜ I-II)

2.1.1. Πρωτομινωική I

Κατά την ΠΜ I περίοδο, στο ταφικό πεδίο της Κρήτης παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές σε σχέση με τη Νεολιθική εποχή –αλλαγές που σχετίζονται με το πλήθος των τάφων, τον αριθμό αντικειμένων απόθεσης στα νεκροταφεία και την ταφική αρχιτεκτονική– αλλά και μεγάλη ποικιλομορφία στις ταφικές πρακτικές που εφαρμόζονταν στα νεκροταφεία. Ακριβώς λόγω αυτής της ποικιλομορφίας, για τη συνοπτική παρουσία των ταφικών δεδομένων της ΠΜ I που ακολουθεί κρίθηκε σκόπιμο να υιοθετηθεί η κατάταξη των ΠΜ I νεκροταφείων σε τρεις κατηγορίες όπως έχει ήδη προταθεί από τον Legarra Herrero (2009: 34, βλ. και 2012): Η πρώτη περιοχή αφορά τις θέσεις που βρίσκονται γύρω από τα Αστερούσια Όρη, η δεύτερη περιλαμβάνει συγκεκριμένα νεκροταφεία που εντοπίζονται στη βόρεια ακτή της Κρήτης, ενώ στην τρίτη εντάσσονται όλα τα υπόλοιπα νεκροταφεία του νησιού, καθώς και τα νεκροταφεία της βόρειας ακτής που δεν ανήκουν στην προηγούμενη κατηγορία.

Στην περιοχή γύρω από τα Αστερούσια Όρη κυριαρχεί ο θολωτός τάφος –ένας νέος τύπος τάφου, που αποτελεί κυκλικό υπέργειο κτίριο, οι πολλαπλές ταφές και επομένως η κοινοτικού τύπου χρήση του τάφου, καθώς και οι μεγάλες αποθέσεις κεραμικών σκευών (Legarra Herrero 2009: 34, 2012). Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι στη συγκεκριμένη κατηγορία συγκαταλέγονται και ορισμένα νεκροταφεία που, αν και δεν βρίσκονται κοντά στα Αστερούσια Όρη, εν τούτοις παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά, όπως είναι αυτά στη θέση Κοπράνι στο Κράσι Πεδιάδας (Marinatos 1929) και στη θέση Σκιάδι στο Λιβάρι Λασιθίου (Papadatos & Sofianou 2015).

Στη δεύτερη κατηγορία των ΠΜ I νεκροταφείων εντάσσονται αυτά της Αγίας Φωτιάς Σητείας (Davaras & Betancourt 2004), της Ψείρας (Betancourt & Davaras 2002, 2003) και των Γουρνών Πεδιάδας (Γκαλανάκη 2006). Το βασικό χαρακτηριστικό αυτών των νεκροταφείων, πέρα από το γεγονός ότι και τα τρία βρίσκονται στη βόρεια ακτή της κεντρικής και της ανατολικής Κρήτης, είναι οι ιδιαίτερος εμφανείς δεσμοί με περιοχές

εκτός νησιού και κυρίως με τις Κυκλάδες. Οι τάφοι ανήκουν είτε στον τύπο του απλού λάκκου, είτε στο χώμα είτε στον φυσικό βράχο, ή του λάκκου με κτιστή επένδυση. Οι λαξευμένοι στον φυσικό βράχο τάφοι φαίνεται να είναι ακριβώς ίδιοι με τάφους που ανευρίσκονται στο υπόλοιπο Αιγαίο αλλά όχι στην Κρήτη (Zaphiropoulou 1983, Sampson 1987, Davaras & Betancourt 2004: 238, Γκαλανάκη 2006), ενώ τα κτερίσματα είναι κατά κύριο λόγο κυκλαδικού τύπου (Day κ.ά. 1998, Davaras & Betancourt 2004, Γκαλανάκη 2006).

Τέλος, η τρίτη κατηγορία αποτελεί επί της ουσίας τη συνέχιση των νεολιθικών πρακτικών, με ταφές σε σπήλαια και βραχοσκεπές. Η πρακτική αυτή, η οποία δεν οριοθετείται γεωγραφικά, χαρακτηρίζεται από κοινοτικού τύπου ταφές, μικρότερες ωστόσο από αυτές των θολωτών των Αστερουσίων. Εκτός από τον μικρότερο αριθμό ταφών, στα νεκροταφεία της συγκεκριμένης κατηγορίας εντοπίζονται και μικρότερες αποθέσεις (Legarra Herrero 2009: 38, 2012). Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις ανευρίσκονται εξωτικά αντικείμενα όπως τα κυκλαδικού τύπου κεραμικά σκεύη στη Βραχοσκεπή Α΄ στο Κυπαρίσσι (Alexiou 1951, Σερπετσιδάκη 2006) και στη βραχοσκεπή της Κεφάλας Πετρά (Tsiropoulou 2017). Επισημαίνεται, μάλιστα, ότι η τελευταία αποτελεί εξαίρεση ως προς τον αριθμό των ταφών, καθώς περιλάμβανε εξαιρετικά μεγάλο αριθμό οστών και κρανίων (Triantaphyllou 2012), αν και θα πρέπει να σημειωθεί και η μακρά περίοδος χρήσης της, από την ΠΜ ΙΒ έως τη ΜΜ ΙΒ/ΙΙΑ.

2.1.2. Πρωτομινωική ΙΙ

Συγκριτικά με την ΠΜ Ι, ο αριθμός των γνωστών νεκροταφείων της ΠΜ ΙΙΑ είναι αισθητά μεγαλύτερος και τα αρχαιολογικά δεδομένα διατηρούνται σε καλύτερη κατάσταση. Τα περισσότερα διαθέσιμα στοιχεία περιπλέκουν, όπως είναι φυσικό, την εικόνα του ταφικού πεδίου και τη συσχέτιση των αρχιτεκτονικών τύπων τάφων με συγκεκριμένες περιοχές. Για παράδειγμα, ο συσχετισμός των θολωτών τάφων με τα Αστερούσια Όρη συνεχίζεται μεν αλλά η παρουσία των θολωτών τάφων εξαπλώνεται πλέον και στην πεδιάδα της Μεσαράς (Xanthoudides 1924, Branigan & Vasilakis 2010, Βαβουρανάκης 2012). Επιπλέον, σε αυτήν τη φάση τα περισσότερα νεκροταφεία αποτελούνται από δύο θολωτούς τάφους. Όσον αφορά τα ευρήματα, στους περισσότερους θολωτούς εντοπίζονται αντικείμενα που σχετίζονται με επαφές της Κρήτης με άλλες περιοχές, όπως είναι τα κυκλαδικού τύπου ειδώλια στην Κουμάσα

(Xanthoudides 1924: 21-24), καθώς και σημαντικές ποσότητες μεταλλικών αντικειμένων (π.χ. στον Θολωτό Α΄ της Αγίας Τριάδας, βλ. σχετικά Banti 1930-1931). Ορισμένα από αυτά τα αντικείμενα είναι εισηγμένα, αλλά τα περισσότερα αποτελούν προϊόντα τοπικής κατασκευής τα οποία είτε φέρουν εξωτικά χαρακτηριστικά, είτε είναι κατασκευασμένα με εισηγμένα υλικά, όπως στην περίπτωση των εγχειριδίων (Branigan 1968: 102-103).

Παράλληλα, στη βόρεια ακτή τα κυκλαδικού τύπου νεκροταφεία στις Γούρνες και στην Αγία Φωτιά εγκαταλείφθηκαν. Αντιθέτως, η χρήση του νεκροταφείου της Ψείρας συνεχίζεται και εμφανίζονται νέα νεκροταφεία στην περιοχή, όπως αυτά του Μόχλου και των Γουρνιών (Soles 1992, 49, 57-9). Τα ορθογώνια ταφικά κτίρια, γνωστά στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως *house-tombs*, αποτελούν τον χαρακτηριστικό τύπο τάφου της περιοχής και απαντώνται στον Μόχλο, στα Γουρνιά, στο Παλαίκαстро και στην Κεφάλια Πετρά (Soles 1992, Dickinson 2003: 299, Μαντζουράνη 2002: 97, Legarra Herrero 2009: 43, 2014: 123, Tsiropoulou 2017). Μάλιστα, ο συγκεκριμένος τύπος έχει χαρακτηριστεί ως εξέλιξη του κιβωτιόσχημου τάφου της Ψείρας (Legarra Herrero 2009: 44). Παρά τις διαφορές σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, τα ευρήματα είναι παρόμοιων τύπων: ειδώλια με διπλωμένα χέρια στο στήθος, κυκλαδικού τύπου κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα. Θα πρέπει να αναφερθεί, τέλος, ότι η χρήση των σπηλαίων και βραχοσκεπών συνεχίζεται, όπως στην προηγούμενη φάση, και μέχρι τη MM IA (Μαντζουράνη 2002: 96). Μάλιστα, όσον αφορά την περιοχή της Ζάκρου, τα πρώτα ασφαλή στοιχεία για την ταφική χρήση των σπηλαίων και των βραχοσκεπών εμφανίζονται κατά την ΠΜ II (Legarra Herrero 2014: 124).

Κατά την ΠΜ IIB, συνεχίζεται η χρήση σχεδόν όλων των θολωτών τάφων της ΠΜ IIA, ενώ σε προχωρημένη φάση της ΠΜ IIB ή στην ΠΜ III εμφανίζονται και νέοι, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην περίπτωση του Θολωτού 2α στη θέση Γερόκαμπος της Λεβήνας (Alexiou & Warren 2004), του Θολωτού Α΄ στην Αγία Τριάδα (Cultraro 2003) και πιθανώς του Θολωτού Α΄ στον Πλάτανο (Xanthoudides 1924: 89). Από την άλλη, τα νεκροταφεία της βόρειας ακτής της κεντρικής και της ανατολικής Κρήτης διαφοροποιούνται και σε αυτήν τη φάση. Στις αρχές της ΠΜ IIB σταματάει η χρήση πολλών τάφων, όπως το Κράσι (Karantzali 1996: 58), το Φουρνί (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997), ο Πύργος (Wilson & Day 2000: 55) και η Βραχοσκεπή Β΄ στο Κυπαρίσσι (Σερπετσιδάκη 2006), ενώ παράλληλα ιδρύονται νέα νεκροταφεία, όπως αυτό των Μαλίων (van Effenterre 1980: 233). Στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου

του Μιραμπέλου εξακολουθούν να είναι σε χρήση το νεκροταφείο της Ψείρας (Betancourt & Davaras 2003: 134) και ο θολωτός τάφος στη Μυρσίνη (Haggis 1993: 27-28), ενώ ο Μόχλος γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη σε αυτήν τη φάση (Legarra Herrero 2009: 47). Σημαντική διαφορά σε σχέση με την ΠΜ ΙΑ είναι ότι εξαφανίζονται οι εξωτερικές επιρροές. Στα ευρήματα δεν εντοπίζονται πλέον κυκλαδικού τύπου ειδώλια ή κεραμική και οι εισαγωγές περιορίζονται σε κάποιες πρώτες ύλες, όπως ο οψιανός και ορισμένα μέταλλα (Legarra Herrero 2009: 48). Η εξαφάνιση των κυκλαδικών επιρροών και η διακοπή χρήσης πολλών νεκροταφείων δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με σημαντικές αλλαγές που συνδέονται άμεσα με την κοινωνική οργάνωση. Μάλιστα, η περίοδος που ακολουθεί, δηλαδή η ύστερη Προανακτορική (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ), η οποία αποτελεί το χρονολογικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας, σηματοδοτείται από πολύ μεγάλες αλλαγές στο ταφικό πεδίο, η κατανόηση των οποίων έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές, ιδίως σε σχέση με την ανάδυση των πρώτων ανακτόρων.

2.2. Ύστερη Προανακτορική περίοδος (ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ)

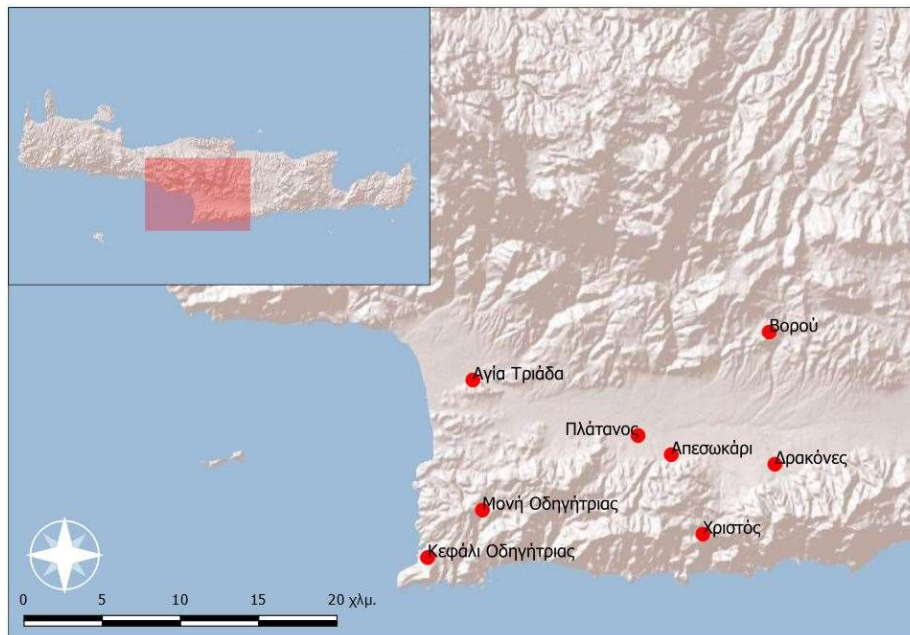
Οι ύστεροι προανακτορικοί χρόνοι στην Κρήτη αποτελούν μια περίοδο πολύ σημαντικών αλλαγών στο ταφικό πεδίο, οι οποίες ουσιαστικά ξεκινούν στην ΠΜ ΙΙΙ και κορυφώνονται στη ΜΜ ΙΑ. Για την παρουσίαση των ταφικών δεδομένων της ύστερης Προανακτορικής περιόδου που ακολουθεί, κρίθηκε σκόπιμο να ακολουθηθεί η κατάταξη του Legarra Herrero σε τρεις μεγάλες γεωγραφικές περιοχές (2014).

2.2.1. Πρωτομινωική ΙΙΙ

2.2.1.1. Πεδιάδα Μεσαράς, Αστερούσια Όρη και νότια ακτή

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του θολωτού τάφου, που φαίνεται ότι πρωτοεμφανίστηκε στα Αστερούσια Όρη, πλέον εξαπλώνεται στην πεδιάδα της Μεσαράς με νέα νεκροταφεία στις θέσεις Βορού (Μαρινάτος 1930-1931: 155), Δρακόνες και Χριστός (Xanthoudides 1924) (**χάρτης 1**). Επίσης, σε ήδη υπάρχοντα νεκροταφεία κατασκευάζονται νέοι θολωτοί τάφοι, όπως οι Θολωτοί Β' και Γ' στον Πλάτανο (Xanthoudides 1924), και νέα μεγάλα προσκτίσματα, όπως αυτά στον Θολωτό Α' της Αγίας Τριάδας (Todaro

2003) και στον Θολωτό Α΄ του Πλάτανου (Walberg 1983). Σε άλλες περιπτώσεις παρατηρείται ανοικοδόμηση των προσκτισμάτων, όπως συμβαίνει με το πρόσκτισμα του Θολωτού Β΄ της Μονής Οδηγήτριας (Branigan & Campbell-Green 2010: 132), ή αντικαταστάσεις τάφων, όπως στο Κεφάλι Οδηγήτριας όπου ο Θολωτός Β΄ αντικατέστησε τον Α΄ και ο Τάφος 4 τον Τάφο 2 (Σάλτος 2000). Επιπλέον, στο Απεσωκάρι, όπου προϋπήρχε ο πρωιμότερος Θολωτός Β΄ (Βαβουρανάκης 2012, 2015), κατασκευάστηκε σε σχετικά μικρή απόσταση και ο Θολωτός Α΄ (Flouda 2014). Οι αλλαγές αυτές είχαν ως αποτέλεσμα να προκύψουν νεκροταφεία με εντελώς διαφορετική διαρρύθμιση σε σχέση με αυτά της ΠΜ I-II περιόδου. Τα ΠΜ III νεκροταφεία περιλαμβάνουν μεγαλύτερο αριθμό θολωτών τάφων ανά νεκροταφείο, σύνθετα πρόσκτισματα και άλλα κτίρια που σχετίζονται με τις ταφές. Αυτή η τάση της ταφικής αρχιτεκτονικής θα αναπτυχθεί πλήρως στη ΜΜ I περίοδο.

Χάρτης 1. Νεκροταφεία της ΠΜ III στην πεδιάδα της Μεσαράς, στα Αστερούσια Όρη και στη νότια ακτή

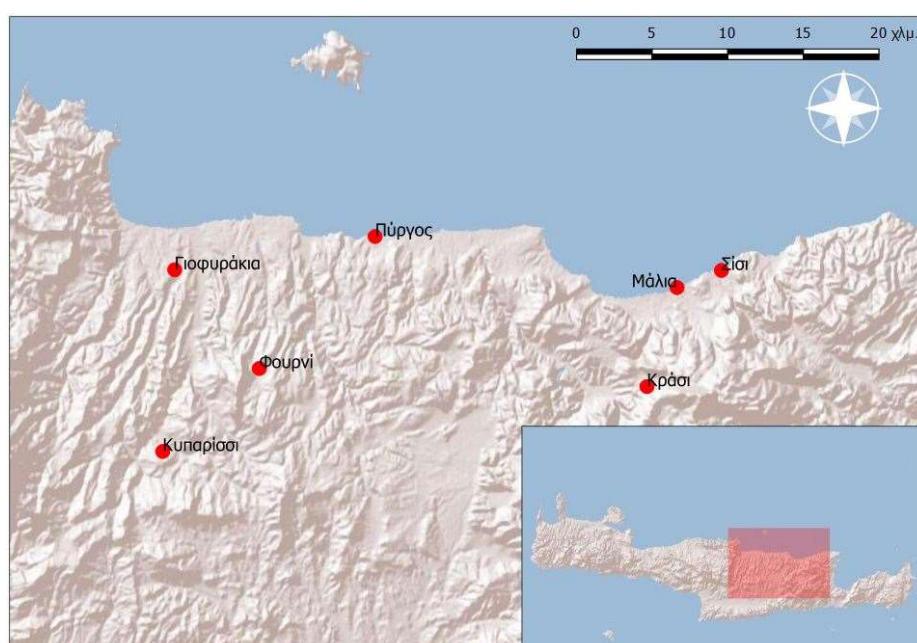
Αναφορικά με τα επί μέρους ευρήματα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή δεν υπάρχουν αρκετές ταφικές αποθέσεις που να χρονολογούνται με ασφάλεια στην ΠΜ III, καθώς φαίνεται ότι η συγκεκριμένη περίοδος μοιράζεται τα ίδια τυπολογικά χαρακτηριστικά με τη ΜΜ I. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι εξακριβωμένα κεραμικά σκεύη της ΠΜ III, όπως κύπελλα και πρόχοι, απαντώνται και στη ΜΜ I (Todaro 2003: 87-88). Το ίδιο ισχύει και για τις σφραγίδες οι οποίες τοποθετούνται μεταξύ της ΠΜ III και των αρχών της ΜΜ IA (Sbonias 1995),

ενώ στην ΠΜ ΙΙΙ εμφανίζονται και ορισμένοι τύποι λίθινων αγγείων που αρκετά συχνά συγκαταλέγονται στα ευρήματα της ΜΜ ΙΑ (Warren 1969: 8).

2.2.1.2. Βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη

Η βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη γνωρίζει, επίσης, σημαντικές αλλαγές στο ταφικό πεδίο κατά την ΠΜ ΙΙΙ περίοδο (**χάρτης 2**). Τα νεκροταφεία της περιοχής αυτής που μπορούν να δώσουν σχετικά ασφαλή στοιχεία για τη συγκεκριμένη περίοδο είναι το Κυπαρίσσι Β΄, το Φουρνί, τα Γιοφυράκια Ηρακλείου, το Κράσι Α΄, το Σίσι, ο Πύργος και τα Μάλια (Legarra Herrero 2014: 73).

Χάρτης 2. Νεκροταφεία της ΠΜ ΙΙΙ στη βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη

Εμφανίζονται νέοι τάφοι και επαναχρησιμοποιούνται άλλοι, των οποίων η χρήση είχε διακοπεί στην ΠΜ ΙΙΒ (Σερπετσιδάκη 1994, 2006). Στο Κυπαρίσσι Β΄ ανευρέθηκαν αγγεία κυρίως της ΠΜ ΙΙΙ, στοιχείο που θεωρείται ότι υποδεικνύει ότι η βασική χρήση του τάφου τοποθετείται στη συγκεκριμένη περίοδο. Τα κατάλοιπα ενός ισχυρού τοίχου φανερώνουν ότι το σπήλαιο ήταν χωρισμένο σε χώρους, ένας εκ των οποίων μάλιστα δεν είχε ταφική χρήση, καθώς σε αυτόν εντοπίστηκαν καμένα οστά ζώων (Σερπετσιδάκη 1994: 700). Επίσης, στο σπήλαιο αυτό χρησιμοποιήθηκαν ταφικοί πίθοι και λάρνακες, όπως φαίνεται να συμβαίνει κατά την ίδια περίοδο σε βραχοσκεπές στο σπήλαιο του Πύργου. Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι η χρονολόγηση των

λαρνάκων του Πύργου είναι προβληματική και αμφισβητούμενη (Rutkowski 1968: 220, Karantzali 1996: 58, Legarra Herrero 2014: 73).

Σημαντικές αλλαγές λαμβάνουν χώρα και στο Φουρνί Αρχανών. Κατά την ΠΜ III ξεκινά η επέκταση του νεκροταφείου με την κατασκευή νέων τάφων του τύπου των ορθογώνιων ταφικών κτιρίων. Πρόκειται για κτίσματα μακρόστενων θαλάμων, οι οποίοι είναι κτισμένοι παράλληλα ο ένας προς τον άλλο και δεν διαθέτουν είσοδο (Μαντζουράνη 2002: 97). Έτσι, ο θολωτός τάφος έπαυσε να αποτελεί τον βασικό τύπο τάφου του νεκροταφείου, ασφαλώς χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σταμάτησε και η χρήση τους. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, αυτά τα ταφικά κτίρια δεν προορίζονταν εξ αρχής για τάφους αλλά για οστεοφυλάκια τα οποία χρησίμευαν κατά τον καθαρισμό των θολωτών τάφων του νεκροταφείου και του TK 19 και τα οποία αργότερα χρησιμοποιήθηκαν ως τάφοι (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 249-250). Από την άλλη, ο Legarra Herrero υποστηρίζει ότι ορισμένα από αυτά τα κτίσματα δεν σχετίζονταν με τους θολωτούς τάφους και θα μπορούσαν να προορίζονταν για πρωτογενείς αποθέσεις νεκρών (2014: 75). Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι ο αριθμός των κτιρίων είναι ιδιαίτερα μεγάλος ώστε να κατασκευάστηκαν αποκλειστικά ως οστεοφυλάκια των θολωτών τάφων.

Η σύγκριση του αριθμού των ταφών στους θολωτούς και στα νέα κτίρια φανερώνει κάποιες διαφοροποιήσεις. Πιο συγκεκριμένα, οι Θολωτοί Γ' και Ε' και το TK (Ταφικό Κτίριο) 18 φαίνεται ότι περιείχαν κοινό αριθμό ταφών, ενώ στο TK 19 και στα ανατολικά δωμάτια του TK 6 υπήρχε σημαντικά μεγαλύτερο αριθμός ταφών. Η διαφορά αυτή μπορεί να σχετίζεται είτε με τη χρήση των κτιρίων (τάφοι ή οστεοφυλάκια) είτε με διαφορετικά είδη ταφών (Legarra Herrero 2014: 75). Σε πολλές περιπτώσεις είναι δύσκολο να διαπιστωθεί εάν ένα ταφικό κτίριο λειτουργούσε ως τάφος ή ως οστεοφυλάκιο, ωστόσο, όποια και αν ήταν η ακριβής χρήση τους, οι γρήγορες αλλαγές που συντελούνται στο νεκροταφείο κατά την ΠΜ III χρήζουν ερμηνείας και δεν μπορεί παρά να προκύπτουν από κοινωνικές αλλαγές (Legarra Herrero 2014: 76). Γενικά, τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι υποδηλώνουν αύξηση του πληθυσμού, αλλαγές στη διαρρύθμιση του νεκροταφείου με νέα ταφικά κτίσματα αλλά και με την εμφάνιση ταφικών σκευών, όπως οι λάρνακες και οι πίθοι. Θα πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι κάποιοι από τους νέους χώρους, όπως η ανοιχτή πλακόστρωτη περιοχή έξω από το ταφικό κτίριο 12, συνδέονται με τελετουργικές δραστηριότητες (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 152).

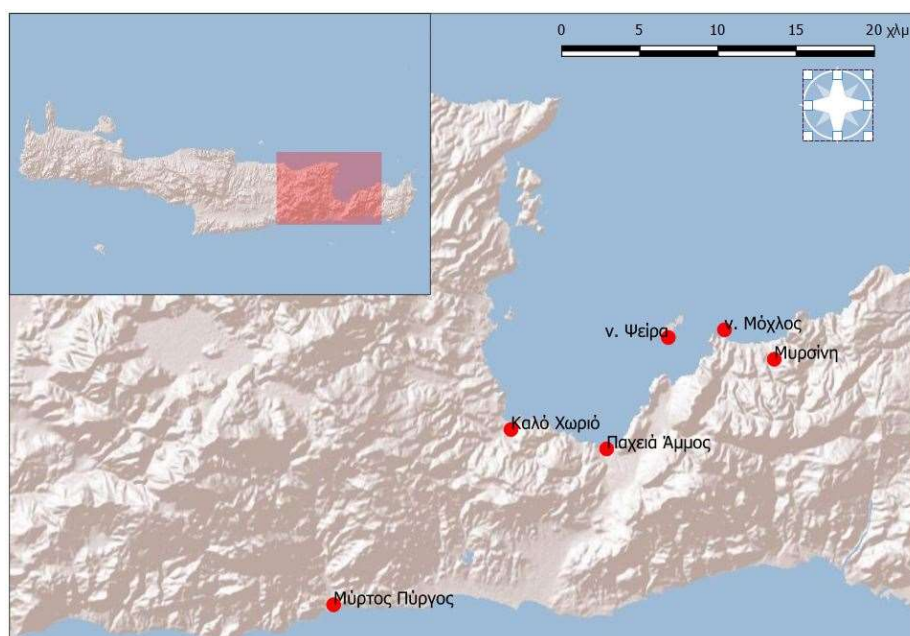
Κατά την υπό συζήτηση περίοδο σημαντικές εξελίξεις παρατηρούνται και στο νεκροταφείο των Μαλίων, με την προσθήκη τουλάχιστον τεσσάρων νέων τάφων. Τα ευρήματα της περιόδου είναι κυρίως κεραμικά σκεύη και ορισμένα λίθινα. Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί η κατασκευή μεγάλου κτιρίου στη θέση Χρυσόλακκος, σε μικρή απόσταση και στα βορειοανατολικά του ανακτόρου των Μαλίων. Τα κατάλοιπα της ΠΜ III-MM I φάσης του κτιρίου αυτού φανερώνουν ότι αποτελεί μοναδικό παράδειγμα της ταφικής αρχιτεκτονικής της περιόδου. Μάλιστα περιλάμβανε στοιχεία που δεν σχετίζονται άμεσα με ταφές αλλά συνδέονται με δημόσιες ή θρησκευτικές τελετές, όπως είναι οι πλακόστρωτες περιοχές, τα προστώα (porticos), τα θρανία και οι κέρνοι. Παρ' όλα αυτά, η παρουσία του εντός του νεκροταφείου υποδηλώνει τη σύνδεσή του με ταφικές πρακτικές. Σε κάθε περίπτωση, ο προσεκτικός σχεδιασμός, το μέγεθος και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του προσδίδουν ξεχωριστή θέση στο συγκεκριμένο κτίριο και φανερώνουν ότι επρόκειτο για ιδιαίτερα σημαντικό έργο (Legarra Herrero 2014: 74-75).

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι κατά την ΠΜ III, και μετά το κενό της ΠΜ IIB, εμφανίζονται και στο Σίσι τουλάχιστον επτά ορθογώνια ταφικά κτίρια (Schoep κ.ά. 2011). Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ένα από αυτά τα ταφικά κτίρια παρατηρείται διαχωρισμός του κτιρίου σε δύο χώρους με διαφορετική χρήση. Ο ένας χώρος εντοπίστηκαν κυρίως ταφές, συνεπώς η χρήση του ήταν ταφική, ενώ στον άλλο αποκαλύφθηκαν λιθόστρωτο δάπεδο και κεραμικό σύνολο, στοιχεία που υποδεικνύουν τελετουργική χρήση (Legarra Herrero 2014: 75).

2.2.1.3. Κόλπος Μιραμπέλου και περιοχή Ιεράπετρας

Στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τον κόλπο του Μιραμπέλου αλλά και στην περιοχή της Ιεράπετρας δεν παρατηρούνται κατά την ΠΜ III περίοδο τόσο σημαντικές αλλαγές όσο στα προαναφερόμενα νεκροταφεία (**χάρτης 3**). Τα περισσότερο από τα νεκροταφεία που ήταν σε χρήση κατά την ΠΜ IIB, όπως αυτά του Μόχλου και της Ψείρας, συνέχιζαν να λειτουργούν και στην ΠΜ III (Soles 1992, Betancourt & Davaras 2003, αντίστοιχα). Ενδιαφέρον, μάλιστα, παρουσιάζει η παρατήρηση ότι ο αριθμός των τάφων στα συγκεκριμένα νεκροταφεία είναι περίπου ίδιος με αυτόν της προηγούμενης περιόδου (Legarra Herrero 2014: 105). Ωστόσο, εμφανίζονται και νέα νεκροταφεία, π.χ. στο Καλό Χωριό (Haggis 1996), στην Παχειά Άμμο (Seager 1916) και στον Πύργο

της Μύρτου (Cadogan 1977-1978), ενώ οι ταφές σε βραχοσκεπές και σε σπήλαια μειώνονται. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης έχουν εντοπιστεί λάρνακες και πίθοι που χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο (Πλάτων 1959: 374).

Χάρτης 3. Νεκροταφεία της ΠΜ ΙΙΙ στον κόλπο του Μιραμιπέλου και στην περιοχή της Ιεράπετρας

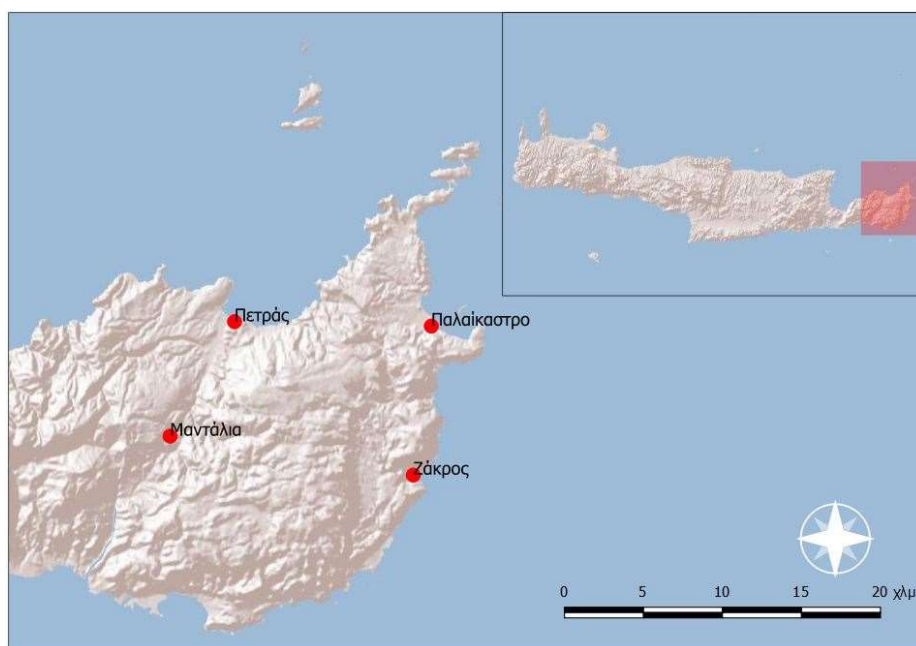
Αναφορικά με τα νέα νεκροταφεία, στη θέση Πύργος της Μύρτου εντοπίζεται μόνο ένας τάφος του τύπου του ορθογώνιου ταφικού κτιρίου, του οποίου η χρήση συνεχίζεται έως την ΥΜ ΙΒ. Ο τάφος αυτός διέθετε εξωτερική πλακόστρωτη αυλή με κέρνο, κεντρικό τετραγωνικό θάλαμο με κεντρικό πεσσό (ο οποίος είναι πιθανό να στήριζε δεύτερο όροφο) και άλλους δύο χώρους. Επίσης συνδεόταν με τον οικισμό –ο οποίος, όμως, είναι κυρίως γνωστός για τη νεοανακτορική του κατοίκηση– μέσω πλακόστρωτου δρόμου. Φαίνεται ότι χτίστηκε στην ΠΜ ΙΙΙ ή στις αρχές της ΜΜ ΙΑ, ωστόσο δεν έχουν εντοπιστεί ευρήματα αυτής της φάσης του (Cadogan 1978: 73). Στο Καλό Χωριό αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνια ταφικά κτίρια αλλά δυστυχώς δεν σώζονται πολλά αρχιτεκτονικά στοιχεία. Προς το παρόν, έχει δημοσιευτεί μόνο η κεραμική του Τάφου 1, η οποία φανερώνει τη χρήση του τάφου κατά την ΠΜ ΙΙΙ (Haggis 1996: 653-655).

Το νεκροταφείο της Παχειάς Άμμου αποτελεί μοναδικό παράδειγμα, αφού διαφοροποιείται εντελώς από τα νεκροταφεία που έχουν αναφερθεί έως αυτό το σημείο. Πρόκειται για νεκροταφείο που εντοπίστηκε στην παραλία της Παχειάς Άμμου και περιλαμβάνει αποκλειστικά ατομικές ταφές σε πίθους. Μέσα στους πίθους αυτούς

εντοπίστηκε περιορισμένη κεραμική, ενώ σε όλο το νεκροταφείο δεν αποκαλύφθηκε κανένα αρχιτεκτονικό στοιχείο (Seager 1916). Αποτελείται από 222 ταφές σε πίθους και 6 σε λάρνακες που βρέθηκαν μέσα στην άμμο και η χρονολόγησή τους κυμαίνεται από την ΠΜ ΙΙΙ έως την ΥΜ Ι (Seager 1916: 9). Η εμφάνιση ενός τόσο διαφορετικού νεκροταφείου σε σχέση με τα υπόλοιπα –τα οποία έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό τις ταφές κοινοτικού τύπου– επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Ενδεχομένως σχετίζεται με την εμφάνιση των ταφικών πίθων και λαρνάκων και σε άλλα νεκροταφεία της περιόδου, στα οποία όμως δεν αποτελούν τον βασικό τρόπο ταφής.

2.2.1.4. Ακραία ανατολική Κρήτη

Στην ακραία ανατολική Κρήτη, οι περισσότεροι τάφοι εντοπίζονται γύρω από τις θέσεις του Παλαικάστρου και της Ζάκρου (χάρτης 4). Ωστόσο, τρίγωνο ορθογώνιο ταφικό κτίριο αποκαλύφθηκε στη θέση Μαντάλια, κοντά στον Άγιο Γεώργιο Σητείας, το οποίο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε από την ΠΜ ΙΙΙ έως τη ΜΜ ΙΙΙ (Πλάτων 1959: 372, Georgoulaki 1996: 147-150). Ευρήματα εντοπίστηκαν και στους τρεις χώρους του κτιρίου αυτού, όμως ανθρώπινα κατάλοιπα υπήρχαν μόνο στον έναν από τους τρεις, ο οποίος έχει σχήμα L και αποτελούσε τον κυρίως χώρο του κτιρίου (Legarra Herrero 2014: 125). Κατά την ΠΜ ΙΙΙ κατασκευάστηκε και στην Κεφάλια Πετρά μεγάλο ορθογώνιο ταφικό κτίριο, ο Τάφος ΙΙ, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα του υλικού του ανήκει στη ΜΜ Ι-ΙΙ (Tsirorouli 2012, 2017).

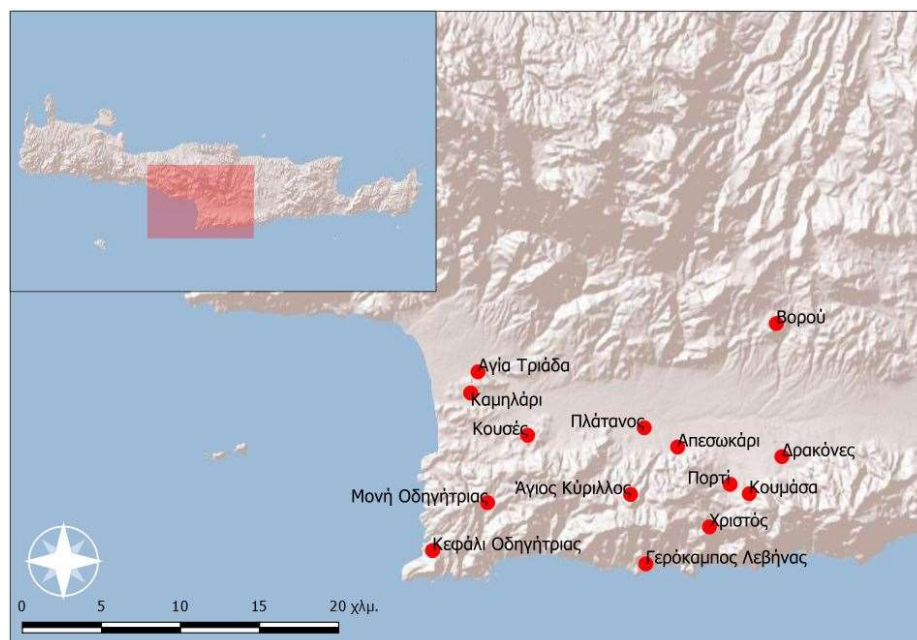

Χάρτης 4. Νεκροταφεία της ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ στην ακραία ανατολική Κρήτη

Στα Ελληνικά Παλαικάστρου ήρθε στο φως μεγάλο κτιριακό συγκρότημα, ο Τάφος III, που αποτελείται από έξι κλειστούς χώρους και έναν ανοιχτό έξω από το κτίριο. Στα δύο κεντρικά δωμάτια του οικοδομήματος εντοπίστηκε μεγάλο σύνολο ευρημάτων αποτελούμενο από οστά και κεραμικά σκεύη (Soles 1992: 183). Όσον αφορά την περιοχή της Ζάκρου, ΠΜ III κεραμική προέρχεται από το Σπήλαιο I στο Φαράγγι των Νεκρών και το σπήλαιο στο Μαύρο Αυλάκι. Ωστόσο έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες ως προς την ταφική χρήση των σπηλαίων αυτών κατά την Προανακτορική περίοδο (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 125). Επίσης, για τα δύο ορθογώνια ταφικά κτίρια στον λόφο Ρίζες αναφέρεται ότι χρησιμοποιήθηκαν «κατά το τέλος των προανακτορικών μινωικών χρόνων» (Πλάτων 1971: 275), όμως δεν γνωστό αν η λειτουργία τους ξεκίνησε από την ΠΜ III.

2.2.2. Μεσομινωική ΙΑ

2.2.2.1. Πεδιάδα Μεσαράς, Αστερούσια Όρη και νότια ακτή

Χάρτης 5. Νεκροταφεία της ΜΜ ΙΑ στην πεδιάδα της Μεσαράς, στα Αστερούσια Όρη και στη νότια ακτή

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι αλλαγές που άρχισαν κατά την ΠΜ III να εισάγονται στα νεκροταφεία κορυφώθηκαν στην ΜΜ ΙΑ (χάρτης 5). Στην πεδιάδα της Μεσαράς εμφανίζονται νέοι θολωτοί τάφοι, όπως ο Θολωτός Α΄ στο Καμηλάρι (Legarra Herrero 2014: 182-183). Τα νεκροταφεία αυτά φέρουν όλα τα νέα αρχιτεκτονικά

χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στα ήδη υπάρχοντα νεκροταφεία. Πιο συγκεκριμένα, εκτός από τους θολωτούς τάφους τα νέα νεκροταφεία περιλαμβάνουν προσκτίσματα, όπως στο Πορτί και στους Δρακόνες (Xanthoudides 1924: 58-63, 76-77), ή αποθέσεις σε ανοιχτές περιοχές, όπως στη θέση Βορού Α' (Μαρινάτος 1931). Θα πρέπει να επισημανθεί ότι αυτή η έντονη οικοδομική δραστηριότητα φαίνεται να περιορίζεται ως επί το πλείστον στα νεκροταφεία που άρχισαν να λειτουργούν στην ΠΜ ΙΙΙ ή στη ΜΜ ΙΑ, καθώς μόνο σε δύο από τα νεκροταφεία της Μεσαράς που προϋπήρχαν της ΠΜ ΙΙΙ παρατηρούνται αντίστοιχες αλλαγές: Στην Αγία Τριάδα επεκτάθηκαν με νέες προσθήκες το Νότιο Δωμάτιο, το Πρόσκτισμα του Θολωτού Α' και το Δυτικό Δωμάτιο. Αντίστοιχα, προσθήκες εντοπίζονται και στα προσκτίσματα του Θολωτού Α' και στα Ορθογώνια Ταφικά Κτίρια Α' και Γ' του Πλατάνου (Legarra Herrero 2014: 50).

Αντιθέτως, στα Αστερούσια Όρη δεν έχουν εντοπιστεί με βεβαιότητα νέα νεκροταφεία, αν και στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν ενδεχομένως να ενταχθούν ο Άγιος Κύριλλος και ο Κουσές (Legarra Herrero 2014: 50). Στα προϋπάρχοντα νεκροταφεία, ωστόσο, προστίθενται νέες κατασκευές, όπως στο Πρόσκτισμα του Γερόκαμπου Λεβήνας, όπου κατασκευάστηκαν δύο νέοι θάλαμοι, ο Α και ο Μ (Alexiou & Warren 2004: 158-159, 180). Φαίνεται, όμως, ότι οι αλλαγές στην περιοχή αυτή δεν ήταν τόσο έντονες όσο στην πεδιάδα της Μεσαράς. Εξάιρεση αποτελεί το νεκροταφείο στο Κεφάλι Οδηγήτριας που μοιάζει να ακολουθεί τους ρυθμούς αλλαγών της Μεσαράς (Σάλτος 2000).

Δεδομένου ότι η κατασκευή νέων θολωτών τάφων αποτελεί στοιχείο που εντοπίζεται σε όλες τις φάσεις της Προανακτορικής περιόδου, είναι σαφές ότι η σημαντικότερη διαφοροποίηση στην ταφική αρχιτεκτονική της ύστερης Προανακτορικής περιόδου (και ιδιαίτερα της ΜΜ ΙΑ) εντοπίζεται στα κτίρια και τις λοιπές κατασκευές που αποκαλύπτονται στους χώρους των νεκροταφείων. Ειδικότερα, κατά τη συγκεκριμένη φάση κατασκευάζονται πιο μεγάλα και πιο πολύπλοκα αρχιτεκτονικά προσκτίσματα, ενώ τα ήδη υπάρχοντα επεκτείνονται. Επίσης, δημιουργούνται νέοι χώροι σχετικοί με ταφικές πρακτικές, όπως τα δωμάτια (*camerette*) της Αγίας Τριάδας, και νέα ορθογώνια ταφικά κτίρια, όπως το Πορτί Δ'.

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική των προσκτισμάτων, των ορθογώνιων ταφικών κτιρίων και των λοιπών κτισμάτων που εντοπίζονται στα νεκροταφεία, αποτελούν όλα ξεχωριστές περιπτώσεις και η μεταξύ τους σύγκριση δεν αποτελεί εύκολο έργο.

Μάλιστα, οι δυσκολίες στη μελέτη τους επιτείνονται περαιτέρω εξαιτίας της δυσκολίας διάκρισης της διαφοράς στη χρήση μεταξύ των ορθογώνιων ταφικών κτιρίων και των προσκτισμάτων. Σύμφωνα με τον Legarra Herrero, αυτές οι διαφορές μπορεί να είναι πιο ευδιάκριτες στο παράδειγμα της Αγίας Τριάδας, όπου τουλάχιστον τρία κτίρια της MM IA εντοπίζονται έξω από τον Θολωτό Α' (2014: 51). Πιο συγκεκριμένα, το πρόσκτισμα του Θολωτού Α' κτίστηκε πιθανότατα σε διαδοχικά στάδια, τα οποία ξεκίνησαν κατά την ΠΜ III. Η μεγάλη απόθεση κυπέλλων και η απουσία οστέινων καταλοίπων από το κατώτερο στρώμα του Δωματίου L (βλ. σχετικά Cultraro 2003: 323) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αρχικά προοριζόταν για ταφικές τελετουργίες και όχι για χώρο απόθεσης νεκρών. Ωστόσο, σύμφωνα με τα στοιχεία των ανώτερων στρωμάτων του Δωματίου L και τα δεδομένα των Δωματίων D-G, φαίνεται ότι το πρόσκτισμα σύντομα απέκτησε καινούργιους χώρους και άρχισε να χρησιμοποιείται ως οστεοφυλάκιο. Στη MM IA κατασκευάστηκαν δύο ακόμη κτίρια στο νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας. Ένα από αυτά είναι το Δυτικό Δωμάτιο, ένα κτιριακό συγκρότημα που κατασκευάστηκε σε τουλάχιστον τρεις φάσεις, εκ των οποίων οι δύο τοποθετούνται στη MM IA. Στην πρώτη φάση ανήκει ένας τοίχος με δύο βαίτυλους, ενώ στη δεύτερη φάση προστέθηκαν τρία επιπλέον δωμάτια στα ανατολικά του συγκεκριμένου τοίχου. Στην ίδια περιοχή αποκαλύφθηκαν, επίσης, ένας μεγάλος λάκκος με κεραμική της MM IA και το Δωμάτιο A, το οποίο φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στην ίδια φάση (La Rosa 2001: 223). Παρομοίως, τρεις φάσεις κατασκευής έχουν προταθεί και για το δεύτερο κτίριο της MM IA, το Νότιο Δωμάτιο (βλ. αναλυτικότερα Legarra Herrero 2014: 51).

Αναφορικά με τη χρήση των τριών MM IA κτιρίων του νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας, τόσο η αρχιτεκτονική (που είναι διαφορετική και στα τρία κτίρια) όσο και τα ευρήματά τους (για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια) υποδεικνύουν αφενός ότι τα κτίρια που πλαισίωσαν τον Θολωτό Α' είχαν διαφορετική λειτουργία, αφετέρου ότι όλα σχετίζονταν μαζί του. Όλες οι νέες προσθήκες στο νεκροταφείο σχετίζονται με ταφικές πρακτικές και τελετουργίες που προέκυψαν κατά την ΠΜ III και τη MM IA περίοδο και φανερώνουν έναν διαφορετικό τρόπο χρήσης του νεκροταφείου. Παρά το γεγονός ότι το αρχιτεκτονικό σχέδιο της Αγίας Τριάδας δεν έχει παράλληλα, εντούτοις συμφωνεί με το κλίμα αλλαγών που συναντάται και στα άλλα νεκροταφεία. Οι ανοιχτές πλακόστρωτες περιοχές για τελετουργικές δραστηριότητες εντοπίζονται και στο Καμηλάρι Α', στον Πλάτανο και στο Απεσωκάρι Α' και Β'. Το συγκεκριμένο

χαρακτηριστικό παρουσιάζει τα νεκροταφεία ως έναν χώρο κατάλληλο για την υποδοχή μιας ομάδας ανθρώπων και για την πραγματοποίηση δημόσιων τελετουργικών διαδικασιών (Legarra Herrero 2014: 52).

Για τη μελέτη της MM IA φάσης των νεκροταφείων είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι σε κάποια από τα νεκροταφεία έχουν εντοπιστεί ευρήματα της περιόδου αυτής σε αδιατάρακτα στρώματα και μάλιστα έχουν μελετηθεί και δημοσιευτεί λεπτομερώς. Αυτό προσφέρει τη δυνατότητα να διερευνηθούν ζητήματα όπως οι διαφορές μεταξύ των διαφόρων κτιρίων των νεκροταφείων αλλά και μεταξύ των κτιρίων αυτών και των εξωτερικών χώρων. Η άποψη ότι τα ευρήματα εκτός των θολωτών τάφων είναι αποτέλεσμα του καθαρισμού τους έχει πλέον καταρριφθεί, καθώς τα σύνολα ευρημάτων που εντοπίζονται έξω από τους θολωτούς δεν σχετίζονται πάντα με αυτούς (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 53).

Τα κεραμικά σύνολα της MM IA παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορές, οι οποίες φαίνεται ότι σχετίζονται με το ακριβές σημείο εντοπισμού τους. Για παράδειγμα, τα κεραμικά σύνολα που προέρχονται από το Πρόσκτισμα του Θολωτού Α', το Δυτικό Δωμάτιο και το Νότιο Δωμάτιο στην Αγία Τριάδα διαφέρουν ως προς τα σχήματα. Στο Πρόσκτισμα κεραμική εντοπίστηκε μόνο στο Δωμάτιο L και αποτελείται κατά βάση από κύπελλα (Cultraro 2003: 323), στο Δυτικό Δωμάτιο εντοπίστηκαν κύπελλα και πρόχοι (Di Vita 1998-2000: 396), ενώ στο Νότιο Δωμάτιο βρέθηκαν κυρίως πρόχοι και κάποιες φιάλες (dishes) (Cultraro 2000: 325). Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, φαίνεται ότι νέα κτίρια της Αγίας Τριάδας εξυπηρετούσαν διαφορετικές τελετουργικές διαδικασίες. Αυτή η ποικιλία και ο διαχωρισμός μαρτυρά έναν πολύπλοκο τρόπο οργάνωσης του νεκροταφείου αλλά και των διαδικασιών που λάμβαναν χώρα σε αυτό. Αντίστοιχα, στον Γερόκαμπο Λεβήνας τα κεραμικά σύνολα διαφέρουν μεταξύ των χώρων, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση ότι το περιεχόμενο του Δωματίου AN βρίσκει αντιστοιχίες με αυτό του Δωματίου L της Αγίας Τριάδας, καθώς αποτελείται από πολλά κύπελλα και ελάχιστες πρόχους (Legarra Herrero 2014: 53). Παρομοίως, στο Δωμάτιο A1 του Προσκτίσματος της Μονής Οδηγήτριας περιλάμβανε επίσης μεγάλη ποσότητα κυπέλλων (Branigan & Campbell-Green 2010: 141).

Γενικότερα, τα σχήματα κεραμικής που χρονολογούνται στη MM IA περίοδο είναι πιο περιορισμένα σε σχέση με αυτά της ΠΜ II και αποτελούνται κυρίως από κύπελλα και πρόχους (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 53-54, με περαιτέρω βιβλιογραφία). Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι μεγάλες αποθέσεις αυτών των σχημάτων

εντοπίζονται συνήθως σε σύνολα που δεν συνοδεύουν ταφές, αλλά μάλλον σχετίζονται με ταφικές τελετουργίες. Σχετικά παραδείγματα εντοπίζονται στο Δυτικό Δωμάτιο της Αγίας Τριάδας, στην απόθεση εξωτερικά της βόρειας πλευράς του Θολωτού Α΄ στη θέση Βορού (Μαρινάτος 1931: 148), αλλά και στα περισσότερα προσκτίσματα, όπως στο Απεσωκάρι Β΄ (Βαβουρανάκης 2012, 2015) και στον χώρο έξω από το πρόσκτισμα στο Καμηλάρι Α΄ (Levi 1961-1962: 80-91).

Όσον αφορά τα μη κεραμικά ευρήματα της MM IA φάσης, υπάρχουν σοβαρές δυσκολίες ως προς τη χρονολόγησή τους λόγω της απουσίας στρωματογραφημένων ανασκαφικών δεδομένων. Οι περισσότερες διαθέσιμες πληροφορίες προέρχονται από τα νεκροταφεία της Αγίας Τριάδας και του Πλατάνου. Ωστόσο, όπως ορθά παρατηρεί ο Legarra Herrero, τα μη κεραμικά σύνολα των δύο συγκεκριμένων νεκροταφείων δεν θα πρέπει να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά και για τα υπόλοιπα νεκροταφεία της MM IA στην υπό συζήτηση περιοχή (2014: 54).

Για πολλές από τις σφραγίδες που εντοπίστηκαν στον Θολωτό Α΄ της Αγίας Τριάδας έχει προταθεί, βάσει στιλιστικών παρατηρήσεων, η τοποθέτησή τους στην ΠΜ III-MM I (Sbonias 1995, Alexiou and Warren 2004: 146). Ακόμα, τα λεγόμενα «τριγωνικά» εγχειρίδια (*triangular daggers*) ενδέχεται να χρονολογούνται στην ίδια περίοδο (Xanthoudides 1924: 107, Legarra Herrero 2004: 34-39). Με μεγαλύτερη ασφάλεια μπορούν να αποδοθούν στην ΠΜ III-MM I τα λίθινα αγγεία, ορισμένα εκ των οποίων μάλιστα φέρουν αιγυπτιακές επιρροές (Legarra Herrero 2014: 54, με περαιτέρω βιβλιογραφία). Τέλος, τα περισσότερα από τα ειδώλια του συγκεκριμένου θολωτού φαίνεται να χρονολογούνται επίσης στην ΠΜ III-MM I (Branigan 1971: 72-75). Εν ολίγοις και παρά τη δυσχέρεια ως προς την ακριβή χρονολόγηση των μη κεραμικών ευρημάτων, είναι σαφές ότι ο Θολωτός Α΄ της Αγίας Τριάδας περιλάμβανε ένα σύνολο λίθινων αγγείων, ειδωλίων, σφραγίδων και μεταλλικών αντικειμένων με μεγάλη ποσότητα και ποικιλία. Στο σύνολο αυτό, μάλιστα, συμπεριλαμβάνονται και ορισμένες σπάνιες εισαγωγές.

Από το νεκροταφείο του Πλατάνου προέρχονται μη κεραμικά ευρήματα σε ποσότητες που δεν βρίσκουν παράλληλο σε κανένα άλλο νεκροταφείο αυτής της περιόδου. Ειδικότερα, περίπου 300 λίθινα αγγεία εντοπίστηκαν στο Δωμάτιο Α΄ των προσκτισμάτων (Xanthoudides 1924: 98), ενώ άλλα 64 προέρχονται από τους αποθέτες νότια των δύο θολωτών τάφων (Γεροντάκου 2003). Πολλά είναι και τα χρυσά αντικείμενα που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο νεκροταφείο και θα πρέπει να αναφερθεί

ότι από το ανώτερο στρώμα του Θολωτού Α΄ προέρχονται περίπου 60 εγχειρίδια, ενώ στο κατώτερο εντοπίστηκαν μόλις 14 (Xanthoudides 1924: 106-107). Αντίστοιχα, μεγάλες ποσότητες μη κεραμικών ευρημάτων περιείχε και ο Θολωτός Β΄: 80 σφραγίδες, 33 λίθινα αγγεία, 1 βαβυλωνιακός σφραγιδοκύλινδρος και 3 σκαραβαίοι, εκ των οποίων 2 αιγυπτιακοί (Legarra Herrero 2014: 55, με περαιτέρω βιβλιογραφία). Τέλος, μόνο ένα χρυσό αντικείμενο βρέθηκε κατά την ανασκαφή, γεγονός που ενδεχομένως οφείλεται στη σύληση του θολωτού τάφου.

Ο Θολωτός Β΄ στην Κουμάσα περιλάμβανε, επίσης, μη κεραμικά αντικείμενα της MM I περιόδου, όπως τα 80 λίθινα αγγεία από τα οποία αρκετά ανήκουν στον τύπο της φωλεόσχημης φιάλης (Xanthoudides 1924: 17-19). Ωστόσο, δεν περιείχε χρυσά αντικείμενα, ούτε αντικείμενα με αιγυπτιακές επιρροές. Από την άλλη, τα σύνολα του Θολωτού Π΄ στο Πορτί συμπίπτουν με αυτά του Πλατάνου, αν και ασφαλώς σημαντικά μικρότερες ποσότητες. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι ορισμένοι τάφοι, όπως ο Θολωτός Α΄ στο Απεσωκάρι και ο Θολωτός Α΄ στη θέση Βορού, φαίνεται ότι περιείχαν ελάχιστα μη κεραμικά αντικείμενα (Legarra Herrero 2014: 55).

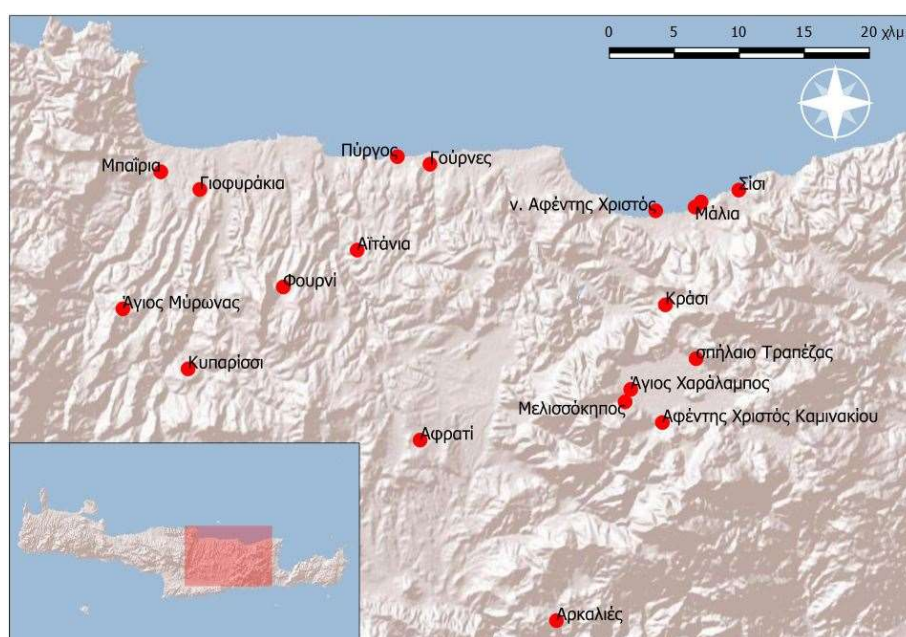
Κατά τη MM IA ιδιαίτερα σημαντικές είναι και οι αλλαγές που παρατηρούνται στον τομέα των ταφικών πρακτικών, με κυριότερη τη χρήση ταφικών πίθων και λαρνάκων. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η εμφάνιση τους έγινε στην ΠΜ III όμως στη MM IA η χρήση τους κατέστη πλέον κοινή πρακτική (βλ. αναλυτικότερα Vanouranakis 2014). Πίθοι και λάρνακες που προορίζονταν για ταφική χρήση εντοπίζονται μέσα σε θολωτούς τάφους, σε προσκτίσματα και σε ορθογώνιους κτιστούς τάφους και θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν αντικατέστησαν την πρακτική ενταφιασμού στο έδαφος, καθώς οι δύο πρακτικές συνυπήρχαν. Επιπλέον, οι μεγάλες αποθέσεις κεραμικής και οι νέες αρχιτεκτονικές προσθήκες στα νεκροταφεία –ορισμένα εκ των οποίων στην ΠΜ III– MM IA διέθεταν εξαρχής πολλαπλούς χώρους–συνδέονται με πρακτικές κοινής κατανάλωσης (Branigan 1995: 38). Την άποψη αυτή ενισχύουν τα σχήματα της κεραμικής, καθώς στην πλειονότητα τους πρόκειται για αγγεία κατανάλωσης και σερβιρίσματος φαγητού και ποτού (κύπελλα, πρόχοι, φιάλες). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και ο εντοπισμός ζωικών καταλοίπων ή άλλων ενδείξεων προετοιμασίας φαγητού σε χώρους των νεκροταφείων, όπως για παράδειγμα στον Γερόκαμπο Λεβήνας και στη Μονή Οδηγήτριας (Alexiou & Warren 2004: 16, 157, Branigan & Campbell-Green 2010: 137-141, αντίστοιχα). Η σημασία τέλεσης πρακτικών όπως η δημόσια πρόποση και η κοινή κατανάλωση στα νεκροταφεία της

ύστερης Προανακτορικής περιόδου έχει απασχολήσει εκτενώς την έρευνα και έχει ερμηνευτεί με διάφορους τρόπους (βλ. αναλυτικότερα Branigan 1993, Hamilakis 1998, Murphy 1998). Ο ακριβής αριθμός των συμμετεχόντων δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί επακριβώς, ωστόσο πρόκειται μάλλον για μικρές ομάδες ανθρώπων (Branigan 1993: 78, Michelaki 2019: 91-92, 251).

Συμπερασματικά, οι αλλαγές στις ταφικές πρακτικές που λαμβάνουν χώρα στα νεκροταφεία της υπό συζήτησης γεωγραφικής περιοχής –αλλαγές που ξεκίνησαν στην ΠΜ ΙΙΙ και κορυφώθηκαν στη ΜΜ ΙΑ– δημιουργούν ένα περίπλοκο ταφικό πεδίο. Το γεγονός αυτό γίνεται εμφανές λόγω των διαφορετικών αποθέσεων και της σύνθετης αρχιτεκτονικής η οποία σχετίζεται με τους θολωτούς τάφους και παράλληλα κατακερματίζει το νεκροταφείο, δημιουργώντας πολλούς κλειστούς χώρους με διαφορετικές χρήσεις αλλά και ανοιχτές περιοχές που μπορούν να φιλοξενήσουν τελετουργικές διαδικασίες.

2.2.2.2. Βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη

Στην περιοχή της βόρειας-κεντρικής και κεντρικής Κρήτης τα νεκροταφεία γνωρίζουν επίσης αλλαγές κατά τη ΜΜ ΙΑ, καθώς εμφανίζονται νέα μικρά νεκροταφεία και παράλληλα τα ήδη υπάρχοντα, όπως στα Μάλια και στο Φουρνί Αρχανών, παρουσιάζουν αξιοσημείωτη εξέλιξη (χάρτης 6).

Χάρτης 6. Νεκροταφεία της ΜΜ ΙΑ στη βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη

Ελάχιστοι τάφοι της ΠΜ ΙΙΑ συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται έως αυτήν τη φάση και η πλειονότητά τους περιορίζεται σε σπήλαια (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 76-77, με περαιτέρω βιβλιογραφία). Το Λασιθί αποτελεί τη μοναδική περιοχή όπου κατά τη ΜΜ Ι περίοδο τα σπήλαια συνεχίζουν να λειτουργούν τακτικά ως νεκροταφεία, με πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα το σπήλαιο κοντά στο χωριό Άγιος Χαράλαμπος, στο οροπέδιο Λασιθίου (Betancourt 2014).

Οι ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι, για τους οποίους έχει ήδη γίνει λόγος στην ΠΜ ΙΙΙ, στη ΜΜ ΙΑ αποτελούν πλέον βασικό τύπο τάφου για τα νεκροταφεία της ΜΜ ΙΑ. Μεγάλος αριθμός τέτοιων τάφων έχει εντοπιστεί στο Φουρνί και στο Σίσι, ενώ μεμονωμένα παραδείγματα αποκαλύφθηκαν στη θέση Μπαΐρια κοντά στο Γάζι Ηρακλείου και στις Γούρνες (Τάφος Α'). Στα Μπαΐρια πρόκειται για ένα μονόχωρο ορθογώνιο κτίριο, το οποίο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μόνο για μικρό χρονικό διάστημα και αποκλειστικά κατά τη ΜΜ ΙΑ (Ρεθεμιωτάκης 1984). Περιείχε έναν ταφικό πίθο, δύο λάρνακες, 38 κεραμικά σκεύη, πέντε κωδωνόσχημα ειδώλια, ένα λίθινο αγγείο και τέσσερις λεπίδες οψιανού.

Παρόμοιος είναι ο Τάφος Α' στις Γούρνες, ο οποίος όμως αποτελείται από τρεις χώρους. Επίσης, σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να επισημανθεί ο συσχετισμός του τάφου με μη ταφική απόθεση, η οποία ονομάστηκε από τον ανασκαφέα «Ιερός Λάκκος» (Χατζιδάκης 1918: 45-58). Ο «Ιερός Λάκκος» εντοπίστηκε σε απόσταση λίγων μέτρων από τον Τάφο Α' και περιγράφεται ως λάκκος εντός ορθογώνιου περιφράγματος. Τόσο ο τάφος όσο και ο εν λόγω αποθέτης φαίνεται ότι ήταν σε χρήση κυρίως κατά τη ΜΜ ΙΑ (Legarra Herrero 2014: 77). Στον Τάφο Α' βρέθηκαν ταφές σε δύο από τους τρεις χώρους, ενώ και στον τρίτο υπήρχε μία ταφή. Αντιθέτως, ο «Ιερός Λάκκος» περιείχε εκατοντάδες κεραμικά αγγεία και καθόλου ανθρώπινα οστά (Χατζιδάκης 1915: 62). Δεν υπάρχει αμφιβολία, συνεπώς, ότι η χρήση τους ήταν διαφορετική. Στο συγκεκριμένο νεκροταφείο βρέθηκαν, επίσης, οκτώ σφραγίδες, ορισμένα πήλινα ειδώλια και δύο σκαραβαίοι (Pini 2000), ωστόσο δεν είναι γνωστό το ακριβές σημείο εντοπισμού τους. Σύμφωνα με τον Legarra Herrero, είναι πιθανό ότι αυτοί οι μεμονωμένοι τάφοι στα Μπαΐρια και στις Γούρνες στην πραγματικότητα αποτελούσαν μέρος μεγαλύτερων νεκροταφείων που δεν αποκαλύφθηκαν (2014: 77).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ορθογώνια ταφικά κτίρια απαντώνται και στο Σίσι. Παρά το γεγονός ότι η ανασκαφή του νεκροταφείου δεν έχει ολοκληρωθεί, έχουν έρθει στο φως τουλάχιστον οκτώ τάφοι αυτού του τύπου που χρονολογούνται στη MM I. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Driessen (2009), οι τάφοι που κτίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν κατά την περίοδο αυτή είναι περισσότεροι από οκτώ. Το νεκροταφείο στο Σίσι χαρακτηρίζεται κατά τη MM I από έντονη κατασκευαστική δραστηριότητα, με την κατασκευή νέων τάφων, όπως στο Φουρνί και στα Μάλια, αλλά και με προσθήκη τρίτου χώρου στους ήδη υπάρχοντες (Schoep 2009), εξέλιξη που παρατηρείται και σε τάφους του Μόχλου (Legarra Herrero 2014: 78, 108-109). Κάποιοι από τους τάφους του Σισίου φαίνεται ότι περιείχαν πρωτογενείς αποθέσεις μικρού αριθμού νεκρών, ενώ άλλοι χρησιμοποιήθηκαν ως οστεοφυλάκια. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση ότι η κατασκευή των οστεοφυλακίων είναι καλύτερη από αυτή των τάφων (Schoep 2009).

Κατά τη MM I περίοδο, παρουσιάστηκε και ένας νέος –για την κεντρική Κρήτη– τύπος νεκροταφείου. Πρόκειται για νεκροταφεία που αποτελούνται από ταφές σε πίθους θαμμένους στο έδαφος και από τα οποία απουσιάζουν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Βέβαια, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η χρήση ταφικών πίθων και λαρνάκων σε νεκροταφεία της περιοχής ως ταφική πρακτική απαντά ήδη στην ΠΜ III και συνεχίζεται κατά τη MM I, όμως έως τώρα επρόκειτο για προσθήκη σε νεκροταφεία που περιλαμβάνουν και κτιστούς τάφους. Εξάιρεση αποτελούσε το νεκροταφείο της Παχειάς Άμμου, στον κόλπο του Μιραμπέλου, η χρήση του οποίου ξεκινά κατά την ΠΜ III. Στη MM I, όμως, εμφανίζεται ένας αρκετά μεγάλος αριθμός νεκροταφείων που δεν περιλαμβάνουν καμία αρχιτεκτονική κατασκευή και αποτελούνται αποκλειστικά από ταφικούς πίθους και λάρνακες. Σύμφωνα με τον Legarra Herrero, τα καλύτερα παραδείγματα αυτού του τύπου εντοπίζονται στον Άγιο Μύρωνα, στην περιοχή έξω από το σπήλαιο της Τραπέζας και στη νησίδα του Αφέντη Χριστού στα Μάλια (2014: 78). Από τον ίδιο τύπο νεκροταφείου θα μπορούσαν ενδεχομένως να προέρχονται και ταφικά ευρήματα ορισμένων ακόμη θέσεων, π.χ. Αφέντης Χριστός Καμινακίου (Ηλιόπουλος 1996), Αφρατί (Αλεξίου 1963: 313), Αϊτάνια (Ρεθεμιωτάκης 1998), Αρκαλιές (Πλάτων 1956: 417) και Μελισσόκηπος Πλάτης (Watrous 1982: 64).

Αναλυτικότερα, στη θέση Μεγάλη Βρύση του Αγίου Μύρωνα Μαλεβιζίου εντοπίστηκαν κατάλοιπα πίθων και λαρνάκων μαζί με ευρήματα της ΠΜ III και της MM I, ενώ το μοναδικό αρχιτεκτονικό κατάλοιπο ήταν ένας τοίχος, ο οποίος φαίνεται

ότι προοριζόταν για την οριοθέτηση της ταφικής περιοχής (Αλεξίου 1967: 486, Λεμπέση 1977). Στο σπήλαιο της Τραπέζας αποκαλύφθηκαν MM I πίθοι τόσο εντός του σπηλαίου όσο και έξω από την είσοδό του, σε μια περιοχή που φαίνεται να ήταν νεκροταφείο με ταφές σε πίθους (Pendlebury κ.ά. 1935-1936: 87-93, 1937-1938: 3, 15, 23). Τέλος, στη νησίδα του Αφέντη Χριστού στα Μάλια ανασκάφηκε ένα ακόμα πιθανό νεκροταφείο με πίθους, από το οποίο όμως έχουν δημοσιευτεί μόνο πέντε πίθοι (Legarra Herrero 2014: 78, με περαιτέρω βιβλιογραφία). Από τα λιγοστά δημοσιευμένα στοιχεία προκύπτει ότι οι νεκροί θάβονταν στους πίθους με λίγα κτερίσματα (κυρίως κεραμική) και σε αρκετές περιπτώσεις οι πίθοι ήταν αναποδογυρισμένοι. Αν και οι ανασκαφείς συνδέουν το νεκροταφείο αυτό με τα Μάλια, σύμφωνα με τον Legarra Herrero είναι πιθανό να αποτελούσε το νεκροταφείο κάποιας άλλης κοινότητας.

Παράλληλα με την εμφάνιση του προαναφερόμενου νεκροταφείου με πίθους στη νησίδα του Αφέντη Χριστού, κατά τη MM I πραγματοποιήθηκε και σημαντική επέκταση του νεκροταφείου των Μαλιών, το οποίο περιλάμβανε ταφές πολλών διαφορετικών τύπων, διάσπαρτων σε μεγάλη έκταση. Αναλυτικότερα, συνεχίζονται οι ταφές σε σχισμές του φυσικού βράχου και σε τουλάχιστον τέσσερις βραχοσκεπές (Demargne 1945: 1-24, van Effenterre & van Effenterre 1963: 60-62). Ένας άλλος τύπος ταφής που παρατηρείται είναι ο ενταφιασμός σε λάκκο με κτιστή επένδυση, ο οποίος μπορεί να είχε τριγωνικό ή κυκλικό σχήμα. Ο κυκλικός λάκκος με κτιστή επένδυση ονομάστηκε από τους ανασκαφείς του «*La tholos*», ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι, πέρα από το κυκλικό σχήμα, δεν παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τους σύγχρονους του θολωτούς. Οι τάφοι αυτοί εντοπίστηκαν στο δυτικό τμήμα του νεκροταφείου, όπου βρέθηκαν επίσης αποθέσεις οι οποίες δεν περιλάμβαναν ανθρώπινα κατάλοιπα αλλά δεν αποκλείεται να συνδέονταν με ταφική χρήση (van Effenterre & van Effentere 1963: 77-85). Μάλιστα, μαζί με μια από αυτές τις αποθέσεις αποκαλύφθηκαν και κατάλοιπα τοίχων, οι οποίοι επίσης θεωρήθηκαν ότι αποτελούσαν μέρος της περίφραξης του νεκροταφείου (van Effenterre and van Effenterre 1963: 77).

Το ανατολικό τμήμα του νεκροταφείου είναι πιο σύνθετο από το δυτικό. Δυτικά του Χρυσόλακκου εντοπίζονται τουλάχιστον δύο οστεοφυλάκια: το Ανατολικό Οστεοφυλάκιο I και το Ανατολικό Οστεοφυλάκιο II. Τα λιγοστά δημοσιευμένα δεδομένα, τα οποία προέρχονται αποκλειστικά από το πρώτο, φανερώνουν ότι ο ένας από τους δύο χώρους του περιείχε δύο πρωτογενείς ταφές, ενώ ο δεύτερος φαίνεται να λειτούργησε πράγματι ως οστεοφυλάκιο (Demargne 1945: 61-62, Soles 1992: 172,

Legarra Herrero 2014: 240). Κατά τη MM I, κτίστηκε ένα ακόμη κτίριο, η Οικία των Νεκρών (*Maison des Morts*), το οποίο συνέχισε να χρησιμοποιείται έως και την ΥΜ III και αποτελεί το μεγαλύτερο κτίριο του νεκροταφείου μετά τον Χρυσόλακκο (van Effenterre & van Effenterre 1963: 85-102, Soles 1992: 173-176). Διαθέτει εννέα δωμάτια και περιείχε αναποδογυρισμένους πίθους με ταφές, ταφική πρακτική που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, απαντάται και σε άλλα νεκροταφεία της περιόδου. Το κτίριο αυτό δεν θυμίζει έναν τυπικό ορθογώνιο τάφο, καθώς διαθέτει στοιχεία που σχετίζονται με οικιακή ή θρησκευτική αρχιτεκτονική, όπως είναι το κονίαμα σε τρία από τα δωμάτια. Το γεγονός αυτό οφείλεται μάλλον στο ότι αρχικά προοριζόταν για τελετουργικές δραστηριότητες που συνδέονταν με το νεκροταφείο και αργότερα επαναχρησιμοποιήθηκε για ενταφιασμούς (Legarra Herrero 2014: 79).

Βόρεια της Οικίας των Νεκρών και πολύ κοντά στην ακτή αποκαλύφθηκε το Δυτικό Οστεοφυλάκιο, το οποίο κατασκευάστηκε στην ΠΜ III αλλά οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι ελάχιστες. Ακριβώς έξω από το κτίριο βρέθηκε η απόθεση *Bord de Mer*, η οποία περιλάμβανε μεγάλη ποσότητα θραυσμένης κεραμικής και κάποια λίθινα αγγεία. Έξω από το κτίριο αναφέρονται επίσης παιδικές ταφές, όμως δεν είναι σαφές αν σχετίζονται με την απόθεση αυτή. Σύμφωνα με τον van Effenterre η απόθεση προέκυψε από τον καθαρισμό τάφων (1980: 238-239), ενώ ο Soles υποστήριξε ότι τα πήλινα και τα λίθινα αγγεία είχε τοποθετηθεί εκεί σκόπιμα και ότι έσπασαν από τη θάλασσα (1992: 173). Τάφοι βρέθηκαν, επίσης, στο ανατολικότερο τμήμα του νεκροταφείου, στη νησίδα της Αγίας Βαρβάρας και στην απέναντι ακτή. Και στις δύο περιπτώσεις οι ταφές εντοπίστηκαν σε σχισμές ανάμεσα στα βράχια, θυμίζοντας τις βραχοσκεπές του δυτικού τμήματος του νεκροταφείου (Legarra Herrero 2014: 79).

Τέλος, ο Χρυσόλακκος εξακολουθούσε να αποτελεί σημαντικό κτίριο για το νεκροταφείο των Μαλίων κατά τη MM I, όπως αποδεικνύεται από την μεγάλη απόθεση αυτής της περιόδου που εντοπίστηκε έξω από τη βόρεια πλευρά του κτιρίου (Demargne 1945: 66-69). Η απόθεση αυτή φαίνεται να προέκυψε από καθαρισμό του κτιρίου στην επόμενη φάση χρήσης του (Χρυσόλακκος II), η οποία ξεκίνησε στη MM IB. Κλείνοντας τη συνοπτική αυτή παρουσίαση της MM I φάσης του νεκροταφείου των Μαλίων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παρά τα πολλά διαθέσιμα στοιχεία, η έρευνα του εν λόγω νεκροταφείου δεν μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη (Legarra Herrero 2014: 80). Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επρόκειτο για ένα ιδιαίτερα σύνθετο

νεκροταφείο που περιλάμβανε ποικίλες ταφικές πρακτικές και χαρακτηρίζεται από έντονη δραστηριότητα κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Το Φουρνί στις Αρχάνες υφίσταται επίσης σημαντικές αλλαγές στη MM I, όμως διαφέρει εντελώς από το νεκροταφείο των Μαλίων. Η MM IA αποτελεί για το συγκεκριμένο νεκροταφείο μια περίοδο τόσο έντονης αρχιτεκτονικής δραστηριότητας που σε ορισμένες περιπτώσεις είχε ως αποτέλεσμα το κτίσιμο μιας MM IA κατασκευής πάνω από άλλη κατασκευή ελάχιστα προωμότερη και πάλι της MM IA, όπως για παράδειγμα το Πρόσκτισμα του Θολωτού Β' που οικοδομήθηκε πάνω από το Ταφικό Κτίριο 7. Κατά την περίοδο αυτή κάποιοι από τους παλαιότερους τάφους καθαρίστηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν (π.χ. ο Θολωτός Ε', βλ. σχετικά Panagiotopoulos 2002: 7-8), ενώ τότε κτίστηκε και το πλέον μνημειώδες συγκρότημα του νεκροταφείου, ο Θολωτός Β' και το πρόσκτισμά του (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 167). Αυτές οι σημαντικές αλλαγές του νεκροταφείου δεν αντικατοπτρίζονται μόνο στην αρχιτεκτονική του αλλά και στις μεγάλες κεραμικές αποθέσεις τόσο στο εσωτερικό των τάφων όσο και στις περιοχές έξω από αυτούς (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 203-205, 262, 403-404).

Κατά την υπό εξέταση περίοδο το νεκροταφείο του Φουρνιού περιλάμβανε δύο τύπους τάφων. Ο πρώτος τύπος είναι ο θολωτός, στον οποίο όλες οι ταφές είναι συγκεντρωμένες στον ίδιο χώρο, ενίοτε μέσα σε λάρνακες και πίθους. Ο δεύτερος είναι το ορθογώνιο ταφικό κτίριο, ο οποίος κατά κανόνα αποτελείται από πολλούς χώρους. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις πρόκειται για χώρους οι οποίοι προστέθηκαν μεταγενέστερα από την αρχική κατασκευή του τάφου, όπως για παράδειγμα συνέβη στις περιπτώσεις των Ταφικών Κτιρίων 3 και 6 (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 194, 202). Θα πρέπει να αναφερθεί ότι πίθοι και λάρνακες εντοπίζονται και στους ορθογώνιους κτιστούς τάφους (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 466, 473-474). Το Ταφικό Κτίριο 19 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ξεχωριστή περίπτωση τύπου ταφικού κτιρίου, ο οποίος συνδυάζει στοιχεία των δύο προαναφερθέντων τύπων, καθώς αποτελείται μεν από έναν μεγάλο χώρο, όμως το σχήμα του είναι και σε αυτήν την περίπτωση ορθογώνιο (Maggidis 1994: 9).

Τα κτίρια του νεκροταφείου δεν παρουσιάζουν αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ τους ως προς το μέγεθος και την ποιότητα κατασκευής τους. Εξαίρεση αποτελούν ο Θολωτός Β' και το πρόσκτισμά του, που λόγω της μνημειώδους κατασκευής και της

κεντρικής θέσης στο νεκροταφείο φαίνεται ότι συνθέταν το πιο σημαντικό κτίριο. Όπως, όμως, επισημαίνει ο Legarra Herrero, δυστυχώς οι διαθέσιμες πληροφορίες για αυτό το τόσο σημαντικό ταφικό κτίριο δεν είναι πλήρεις, δεδομένου ότι δεν έχει υπάρξει ακόμη τελική δημοσίευση αλλά και εξαιτίας των καταστροφών που υπέστη κατά τη χρήση του στην ΥΜ ΙΙΙ (2014: 81). Το πρόσκτισμα του Θολωτού Β΄ φαίνεται ότι δεν προοριζόταν αποκλειστικά για χώρο ταφής, καθώς εκεί λάμβαναν χώρα και πρακτικές τελετουργικού χαρακτήρα, που προφανώς συνδέονταν με τις ταφές. Το πρόσκτισμα αυτό φέρει χαρακτηριστικά όπως είναι οι κλίμακες αλλά και ο χώρος με πεσσό, τα οποία συνθέτουν ένα συγκρότημα με πολλαπλούς χώρους που μπορούν να φιλοξενήσουν ποικίλες πρακτικές (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 246-251).

Όσον αφορά τις ταφικές πρακτικές, οι πληροφορίες δεν επαρκούν για εκτενή ανάλυση, με εξαίρεση τα στοιχεία που αφορούν τα ανθρώπινα κατάλοιπα που βρέθηκαν σε πίθους και λάρνακες (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 172-179). Σε αρκετές περιπτώσεις οι νεκροί τοποθετούνταν στην επιφάνεια του δαπέδου, όπως συμβαίνει στους νότιους χώρους του Ταφικού Κτιρίου 3 (Σακελλαράκης & Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997: 198), ορισμένες φορές μάλιστα κοντά σε λάρνακες και πίθους (Maggidis 1994: 66-67, Panagiotopoulos 2002: 111-112, Papadatos 2005: 57).

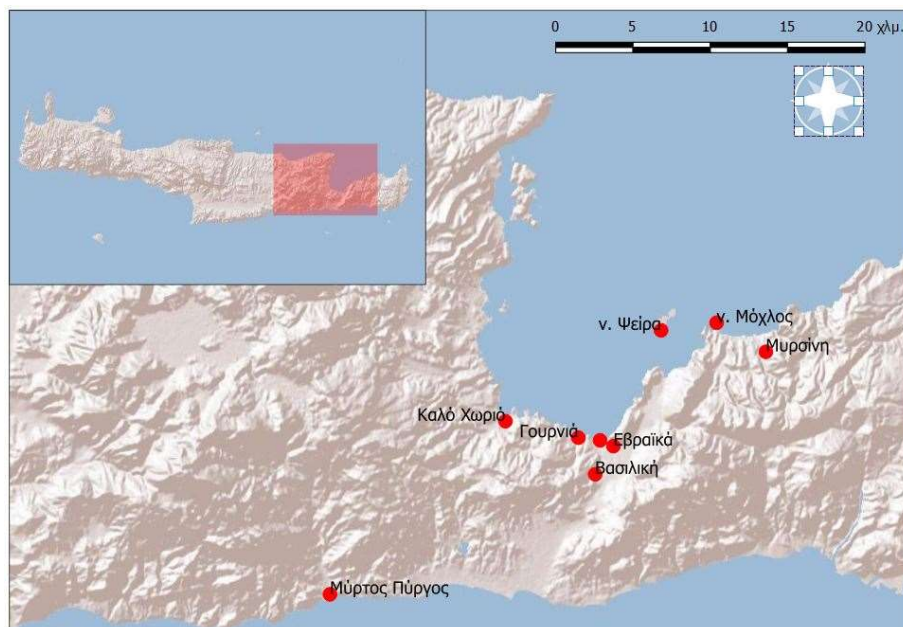
Όλες αυτές οι αλλαγές και η εντατικοποίηση της ταφικής δραστηριότητας στο νεκροταφείο που παρατηρούνται κατά τη ΜΜ Ι σχετίζονται με ποικίλες ταφικές πρακτικές, οι οποίες φαίνεται να εξυπηρετούνταν από τους νέους χώρους του νεκροταφείου. Οι πλακόστρωτες περιοχές, όπως αυτή έξω από τον Θολωτό Β΄, είναι κατάλληλες για τη συγκέντρωση ανθρώπων, ενώ οι μεγάλες αποθέσεις κεραμικής που έχουν εντοπιστεί σε αυτές έχουν συνδεθεί με πρακτικές κατανάλωσης φαγητού και ποτού (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 81). Επίσης, για πρακτικές τελετουργικού χαρακτήρα είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκαν και κάποιοι από τους χώρους των ταφικών κτιρίων, όμως η μεταγενέστερη χρήση τους για ταφές δεν επιτρέπει τη διατύπωση αυτής της άποψης με βεβαιότητα. Ωστόσο, το πρόσκτισμα του Θολωτού Β΄ διαθέτει χώρους, όπως π.χ. η κρύπτη πεσσού, για τους οποίους φαίνεται πολύ πιθανό ότι χρησιμοποιούνταν για τέτοιου είδους πρακτικές (Legarra Herrero 2014: 81).

Αναφορικά με την κεραμική, διαπιστώνονται σημαντικές διαφορές μεταξύ των συνόλων που προέρχονται από διαφορετικά ανασκαφικά περιβάλλοντα του νεκροταφείου, δηλαδή μεταξύ των ταφικών και των μη ταφικών συνόλων. Πιο

συγκεκριμένα στα μη ταφικά σύνολα, όπως η απόθεση στην περιοχή έξω από το ΤΚ 6, εντοπίστηκαν ιδιαίτερα μεγάλες συγκεντρώσεις κεραμικής, οι οποίες είναι πολύ πλουσιότερες από τις αντίστοιχες συγκεντρώσεις κεραμικής που προέρχονται από τα ταφικά σύνολα (Legarra Herrero 2014: 82). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρατηρείται ομοιογένεια μεταξύ των μη κεραμικών ευρημάτων από ταφικά κτίρια, καθώς σε όλους τους τάφους του νεκροταφείου αυτά αποτελούνται κυρίως από σφραγίδες, λίγα μεταλλικά αντικείμενα και κάποια λίθινα αγγεία. Ωστόσο, και στην περίπτωση των μη κεραμικών ευρημάτων διαπιστώνονται διαφορές μεταξύ ταφικών και μη ταφικών συνόλων, καθώς έξω από τα ταφικά κτίρια έχουν βρεθεί ελάχιστα μη κεραμικά αντικείμενα. Συνεπώς, στο MM I Φουρνί λάμβαναν χώρα διαφορετικές πρακτικές σε αντίστοιχους χώρους του νεκροταφείου (Legarra Herrero 2014: 82).

2.2.2.3. Κόλπος Μιραμπέλου και περιοχή Ιεράπετρας

Κατά τη MM I, στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου Μιραμπέλου και της Ιεράπετρας δεν παρουσιάζονται σημαντικές μεταβολές ως προς τον αριθμό των ταφικών θέσεων ή το μέγεθός τους (χάρτης 7).

Χάρτης 7. Νεκροταφεία της MM IA στον κόλπο του Μιραμπέλου και στην περιοχή της Ιεράπετρας

Το μοναδικό νεκροταφείο που επεκτείνεται είναι αυτό των Γουρνιών και εμφανίζονται μόνο δύο νέα νεκροταφεία: οι δύο βραχοσκεπές στη θέση Εβραϊκά κοντά στην Παχειά Άμμο (Haggis 2005: 141) και το ορθογώνιο ταφικό κτίριο στη Βασιλική (Soles 1992:

194-195, Legarra Herrero 2014: 280). Στα Εβραϊκά οι διαθέσιμες πληροφορίες επιτρέπουν την κατανόηση της μορφής και της χρονολόγησης μόνο για τη μια από τις δύο ταφικές βραχοσκεπές. Η χρήση της ξεκίνησε στη MM IA και παρουσιάζονται σε αυτήν ασυνήθιστα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, όπως είναι ο τοίχος που διαχωρίζει τον χώρο σε δύο τμήματα και η διαμόρφωση καθενός από αυτά, καθώς το ένα διαθέτει κτιστή είσοδο και το άλλο μικρό δρόμο. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που απουσιάζουν από τις βραχοσκεπές της προηγούμενης περιόδου αλλά απαντούν στον τύπο του ορθογώνιου κτιστού τάφου. Αυτός ο τύπος βραχοσκεπής εμφανίζεται και σε άλλους τάφους της ΠΜ III-MM IA (π.χ. βραχοσκεπή στο Κυπαρίσσι, Τάφος VII στον Μόγλο, Τάφος IV στην Ψείρα) και, σύμφωνα με τον Legarra Herrero, αποτελεί προσπάθεια μίμησης του τύπου του ορθογώνιου κτιστού τάφου (2014: 107).

Αναφορικά με τα νεκροταφεία που η χρήση τους ξεκίνησε πρωιμότερα από την υπό εξέταση περίοδο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης αποκαλύφθηκαν 25 ταφές σε πίθους και λάρνακες. Και σε αυτήν την περίπτωση, όμως, οι ταφές σε ταφικά δοχεία δεν αντικαθιστούν εκείνες που τοποθετούνται μέσα στο έδαφος, οι οποίες μάλιστα ξεπερνούν σε αριθμό τις 60 (Πλάτων 1959: 373-374). Στο Καλό Χωριό, οι έξι λάρνακες του Τάφου Α΄ χρονολογήθηκαν στη MM I-II περίοδο από τον Haggis, ο οποίος με βάση την κατάσταση των οστέινων καταλοίπων υποστήριξε ότι το περιεχόμενο τους αποτελείται από δευτερογενείς ταφές και ότι χρησιμοποιήθηκαν ως οστεοφυλάκια (1996: 650). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Legarra Herrero, το ότι κάθε λάρνακα περιείχε τα οστά ενός μόνο νεκρού αποτελεί συνειδητή απόφαση και όχι τυχαία πράξη. Η άποψη αυτή ενισχύεται περαιτέρω από το γεγονός ότι προσετίθεντο περισσότερες λάρνακες αντί να επαναχρησιμοποιούνται οι προηγούμενες. Θα πρέπει να αναφερθεί, επίσης, ότι και σε αυτήν την περίπτωση εντοπίστηκαν ταφές μέσα στο έδαφος, στοιχείο που δυσκολεύει την κατανόηση της σχέσης αυτών των ταφών με τα οστά στις λάρνακες, καθώς και την κατανόηση της χρήσης των τελευταίων.

Το νεκροταφείο της Ψείρας, βάσει των κεραμικών ευρημάτων, φαίνεται να ήταν σε εντατική χρήση στη MM I, αν και δεν διαπιστώνονται σημαντικές αλλαγές κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (Betancourt & Davaras 2003). Μάλιστα, οι τάφοι που βρίσκονταν σε χρήση αποτελούσαν κατασκευές της ΠΜ I φάσης του νεκροταφείου. Ο Μόγλος συγκαταλέγεται στις περιπτώσεις νεκροταφείων που η χρήση τους κατά τη MM I δεν τεκμηριώνεται από τον εντοπισμό τάφων που χρονολογούνται με βεβαιότητα

στη συγκεκριμένη φάση. Αντιθέτως, προκύπτει με έμμεσο τρόπο, δηλαδή με την ανεύρεση κεραμικής της περιόδου σε χώρους του νεκροταφείου (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 108-109).

Η θέση των Γουρνιών αποτελεί εξαίρεση για την ευρύτερη περιοχή κατά την υπό εξέταση περίοδο, καθώς διαπιστώνεται σημαντική εξέλιξη σε ό,τι αφορά τις ταφικές πρακτικές. Ειδικότερα, στη MM I –και ύστερα από μεγάλο κενό στη χρήση των νεκροταφείων της θέσης κατά την ΠΜ II-III– εμφανίστηκαν νέοι τάφοι στον Σφουγγαρά και στο Βόρειο Νεκροταφείο, ενώ οι παλαιότεροι δεν επαναχρησιμοποιήθηκαν. Και τα δύο νεκροταφεία φαίνεται να σχετίζονται άμεσα με τον οικισμό στα Γουρνιά, όπου επίσης διαπιστώνονται σημαντικές εξελίξεις κατά τη MM IA (Soles 1979: 151). Αναλυτικότερα, στον Σφουγγαρά, παρά το γεγονός ότι MM IA υλικό εντοπίστηκε στις παλιές βραχοσκεπές II και IV, στην Απόθεση Β΄ και στη λεγόμενη «MM I Απόθεση», στην πραγματικότητα το νεκροταφείο άρχισε να παρουσιάζει μια εντελώς διαφορετική εικόνα, καθώς τα τέσσερα αυτά ταφικά σύνολα σχετίζονταν πλέον με το νέο νεκροταφείο με πίθους που αποκαλύφθηκε στη συγκεκριμένη θέση. Στη Βραχοσκεπή IV βρέθηκαν θραύσματα από λάρνακα, ενώ στην Απόθεση Β΄ και στη «MM I Απόθεση» είναι πιθανό να υπήρχαν επίσης ταφές σε πίθους και λάρνακες. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα ύπαρξης χώρων και για πρακτικές τελετουργικού χαρακτήρα (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 109). Συνολικά, εντοπίστηκαν 150 πίθοι τοποθετημένοι ανάποδα και μία λάρνακα, η χρήση των οποίων τοποθετείται από τη MM I έως την YM I περίοδο. Ωστόσο, όσον αφορά συγκεκριμένα τη MM I, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι πολλοί οι πίθοι που χρονολογούνται σε αυτήν τη φάση. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι η κεραμική συνήθως δεν προέρχεται από το εσωτερικό των πύθων, οι οποίοι περιείχαν ελάχιστα ευρήματα, αλλά από εξωτερικές αποθέσεις, καθώς και ότι αποτελείται ως επί το πλείστον από κωνικά κύπελλα (Hall 1912: 66-67).

Στο Βόρειο Νεκροταφείο των Γουρνιών κατασκευάστηκαν δύο νέα ορθογώνια ταφικά κτίρια, οι Τάφοι I και II, ενώ στην ίδια περίοδο τοποθετούνται και άλλοι τρεις, οι Τάφοι IV, VII και VIII, λόγω της θέσης και του αρχιτεκτονικού τύπου τους, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες για ευρήματα (Soles 1992: 34-36). Ο Τάφος I αποτελείται από δύο χώρους, όμως δεν βρέθηκε ούτε κεντρική είσοδος ούτε είσοδος μεταξύ των χώρων του, στοιχείο που υποδεικνύει ότι η πρόσβαση γινόταν από ψηλότερα. Στον νότιο χώρο του τάφου υπάρχει θρανίο, ενώ στον βόρειο εντοπίστηκε

λάκκος που περιείχε θραύσματα οκτώ ανθρώπινων κρανίων, ΠΜ ΠΑ κεραμική, τρία λίθινα αγγεία της MM I, δέκα χάντρες από άργυρο, δεκαπέντε τεμάχια ελεφαντοστού και θαλάσσια όστρεα (Legarra Herrero 2014: 110, 258, με περαιτέρω βιβλιογραφία). Σύμφωνα με τον Soles, το μεγαλύτερο μέρος αυτού του υλικού μπορεί να ανήκει στην ΠΜ Π και να προέρχεται από τον Τάφο ΠΙ, ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον Τάφο Ι κατά τη MM I (Soles 1992: 9).

Ο Τάφος ΙΙ, ο οποίος αποτελείται επίσης από δύο χώρους, παρουσιάζει ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία στην εξωτερική του πλευρά. Στη νοτιοδυτική γωνία δύο βαθμίδες οδηγούν σε θρανίο ή λίθινη αντηρίδα που περιτρέχει την εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου του τάφου. Αμέσως δυτικά αυτών των βαθμίδων αποκαλύφθηκε λίθινη κατασκευή που μοιάζει με βωμό, η σημασία της οποίας ενισχύεται από την ανεύρεση λίθινου κέρνου σε ελάχιστη απόσταση από αυτή. Τα στοιχεία αυτά στον εξωτερικό χώρο του τάφου μπορούν να συγκριθούν με αντίστοιχα έξω από τον Τάφο ΙV/V/VI στον Μόγλο, τον Τάφο Ι στον Χρυσόλακκο και ενδεχομένως στον Πύργο της Μύρτου και είναι ιδιαίτερα πιθανό ότι σχετίζονταν με κοινές τελετουργικές πρακτικές (Legarra Herrero 2014: 110). Στον τάφο, η κατασκευή του οποίου τοποθετείται στην ΠΜ ΙΙΙ-MM ΙΑ, φαίνεται ότι συνυπήρχαν ταφές σε πίθους και σε λάρνακες. Στα κινητά ευρήματά του περιλαμβάνονται 21 κεραμικά σκεύη, 11 λίθινα αγγεία, τρεις σφραγιδολίθοι και τρία χάλκινα εργαλεία. Σύμφωνα με τον Soles, ο τάφος δεν χρησιμοποιήθηκε μετά τη MM ΙΒ (1992: 21-23), ωστόσο άλλοι ερευνητές προτείνουν τη χρονολόγηση μέρους του υλικού στη MM ΙΙ-ΙΙΙ (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 110).

2.2.2.4. Ακραία ανατολική Κρήτη

Αναφορικά με το ανατολικό άκρο της Κρήτης, κατά τη MM Ι, στην Κεφάλα του Πετρά βρίσκονται σε χρήση έντεκα ορθογώνια ταφικά κτίρια και το νεκροταφείο οργανώνεται χωροταξικά με διαδρόμους μεταξύ των τάφων, περιβόλους και δύο μεγάλους ελεύθερους χώρους τελετουργιών (βλ. **χάρτη 4**, σελ. 20). Αρκετά από τα ταφικά κτίρια παρουσιάζουν περίπλοκες κατόψεις και κατά κύριο λόγο περιλαμβάνουν δευτερογενείς ταφές. Οι νεκροί συνοδεύονται από κεραμικά σκεύη αλλά και άλλα είδη ευρημάτων, όπως λίθινα αγγεία, οστέινες και λίθινες σφραγίδες, κοσμήματα, εργαλεία και είδη καλλωπισμού (Tsiropoulou 2017).

Στην περιοχή του Παλαικάστρου εμφανίζονται νέα νεκροταφεία, όπως και νέοι τάφοι σε νεκροταφεία που βρίσκονταν ήδη σε λειτουργία. Για παράδειγμα, στα Ελληνικά οι Τάφοι II και III συνέχισαν να χρησιμοποιούνται κατά τη MM I, ενώ κατασκευάστηκε και ένας καινούργιος τάφος, ο Τάφος IV, ο οποίος αποτελείται από δύο χώρους, άνισους μεταξύ τους. Το μεγαλύτερο δωμάτιο περιείχε την πλειονότητα των οστέινων καταλοίπων, που περιλάμβαναν και δώδεκα κρανία, δύο εκ των οποίων ανήκαν σε πρωτογενείς ταφές (Soles 1992: 188), αλλά και το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων. Ο Soles αναφέρει ότι τα κεραμικά σκεύη που βρέθηκαν αποτελούνται κατά κύριο λόγο από κωνικά κύπελλα και πρόχους που χρονολογούνται στη MM IA και στη MM IB (1992: 188). Άλλοι δύο τάφοι, οι Τάφοι IVα και IVβ, οι οποίοι βρίσκονται δυτικά από το Σαραντάρι και σε μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλο, ενδέχεται επίσης να χρησιμοποιούνταν κατά τη MM I (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 126).

Νοτιοανατολικά του Ρουσόλακκου, στη θέση Πάτημα, αποκαλύφθηκε ο Τάφος V, ο οποίος αποτελούνταν από τουλάχιστον έξι χώρους (Soles 1992: 184-187). Όπως συμβαίνει και με τους υπόλοιπους τάφους του Παλαικάστρου, οι διαθέσιμες πληροφορίες για τον συγκεκριμένο τάφο είναι περιορισμένες. Από τη μελέτη που πραγματοποίησε ο Soles προέκυψε ότι στον συγκεκριμένο τάφο εντοπίστηκαν μόλις έξι κρανία (1992: 186), ενώ η κύρια περίοδος χρήσης του και πιθανότατα και η κατασκευή του τοποθετούνται στη MM I (βλ. σχετικά Legarra Herrero 2014: 126-127).

Σε μικρή απόσταση από το Πάτημα, εντοπίστηκαν τρεις ακόμη πιθανοί τάφοι της MM I περιόδου: οι Τάφοι VIIα, VIIβ και VIII. Ο Τάφος VIIα διαθέτει πέντε παράλληλα μεταξύ τους δωμάτια και αποτελεί το μεγαλύτερο ταφικό κτίριο του Παλαικάστρου. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν 97 κρανία, πολλά οστά και μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ιδιαίτερα κωνικών κυπέλλων και πρόχων. Σύμφωνα με τον Legarra Herrero, ο ασυνήθιστα μεγάλος αριθμός ταφών και αγγείων προσδιάζει περισσότερο σε οστεοφυλάκιο παρά σε τάφο, στοιχείο που καθιστά πιθανή την ύπαρξη άλλων τάφων στην περιοχή, τους οποίους θα εξυπηρετούσε ο συγκεκριμένος χώρος (2014: 129). Ο Τάφος VIII, που βρίσκεται νότια του VIIα, παρουσιάζει ασυνήθιστα χαρακτηριστικά, καθώς διαθέτει καμπυλόγραμμους τοίχους. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δέκα κρανία και, παρά το γεγονός ότι τα ευρήματά του δεν έχουν δημοσιευτεί, ο Soles τον χρονολογεί στη MM I (1992: 193). Τέλος, όσον αφορά τον Τάφο VIIβ, η ταφική του χρήση αμφισβητείται εύλογα από τον Legarra Herrero (2014: 127).

Στην περιοχή της Ζάκρου υπάρχουν ορισμένες θέσεις που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ως τάφοι κατά τη ΜΜ Ι, όμως σε αυτές δεν έχουν εντοπιστεί ανθρώπινα κατάλοιπα που να επιβεβαιώνουν μια τέτοια λειτουργία (Legarra Herrero 2014: 127). Σε αυτές τις θέσεις περιλαμβάνονται κάποια σπήλαια στο Φαράγγι των Νεκρών, η βραχοσκεπή Αχυρότρυπα (Πλάτων 1971: 274), το σπήλαιο Μαύρο Αυλάκι (Πλάτων 1991: 116) και τα ταφικά κτίρια στον λόφο Ρίζες για τα οποία έχει ήδη γίνει λόγος. Έτσι, το μοναδικό βέβαιο νεκροταφείο της ΜΜ Ι στην περιοχή της Ζάκρου είναι αυτό στη θέση Πεζούλες Κεφάλας (ή Περιβόλια), το οποίο αποτελείται από δύο ορθογώνια ταφικά κτίρια, που ονομάστηκαν συμβατικά Τάφοι Α' και Β' (Πλάτων 1967: 190-194, Platon 2017, Platon & Tsiboukaki 2017).

Ο Τάφος Α' είναι το μεγαλύτερο από τα δύο, αποτελείται από τρεις χώρους και φαίνεται ότι είχε δύο φάσεις χρήσης (Platon 2017: 341). Το κτίριο βρέθηκε πολύ διαταραγμένο, με αποτέλεσμα να μην είναι ξεκάθαρο αν όλοι οι χώροι προορίζονταν για ταφές ή κάποιοι χρησιμοποιούνταν για ταφές και άλλοι ως οστεοφυλάκια. Το βέβαιο είναι ότι γίνονταν ταφές σε πίθους και σε λάρνακες, καθώς και ότι οι τρεις χώροι περιλάμβαναν μεγάλη ποσότητα κεραμικής, με την περισσότερη να συγκεντρώνεται στο Δωμάτιο Β' (Platon 2017: 343-344). Ο Τάφος Β', ο οποίος βρέθηκε σε αρκετά μικρή απόσταση (περ. 60 μ.) από τον Α', ήταν μονόχωρος και, όπως και ο Α', φαίνεται ότι είχε περισσότερες από μία φάσεις χρήσης. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν τρεις πρωτογενείς ταφές, εκ των οποίων η μία σε λάρνακα, ενώ οι άλλες δύο ταφές εντός ορθογώνιου πλαισίου οριζόμενου με λίθους. Υπήρχε, επίσης, μεγάλος αριθμός οστών και κρανίων (σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τουλάχιστον είκοσι), καθώς και μεγάλη ποσότητα κεραμικής, με τα κύπελλα και τις πρόχους να επικρατούν. Ωστόσο, στον Τάφο Β' βρέθηκαν και λίθινα αγγεία, ένας σφραγιδόλιθος και ορισμένα μεταλλικά αντικείμενα. Η συντριπτική πλειονότητα του υλικού και των δύο ταφικών κτιρίων ανήκει στη ΜΜ Ι, όμως υπάρχουν και ορισμένα μεταγενέστερα αγγεία (Platon 2017: 345-346).

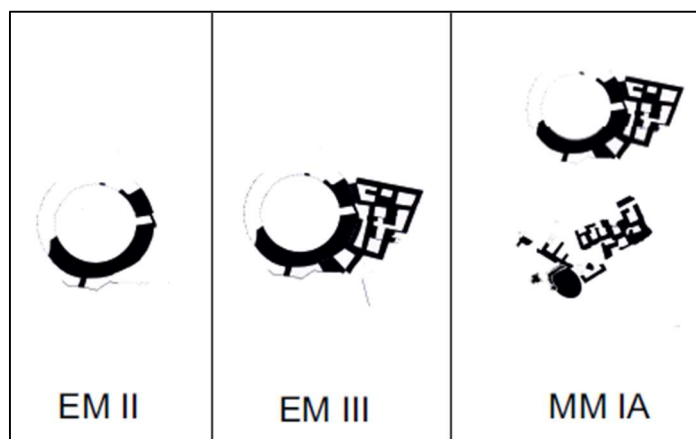
Συνοψίζοντας, είναι σαφές ότι κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο τα νεκροταφεία του Πετρά, του Παλαικάστρου και της Ζάκρου παρουσιάζουν πιο σύνθετη δομή σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Αυτό προκύπτει από την εμφάνιση πολύχρωμων κτισμάτων, ανοικτών χώρων που προορίζονταν για τελετουργικές διαδικασίες και μεγάλων κεραμικών συνόλων, στα οποία επαναλαμβάνεται το σχήμα της επικράτησης των κυπέλλων και των πρόχων.

2.3. Διαφορές μεταξύ πρώιμης και ύστερης Προανακτορικής περιόδου

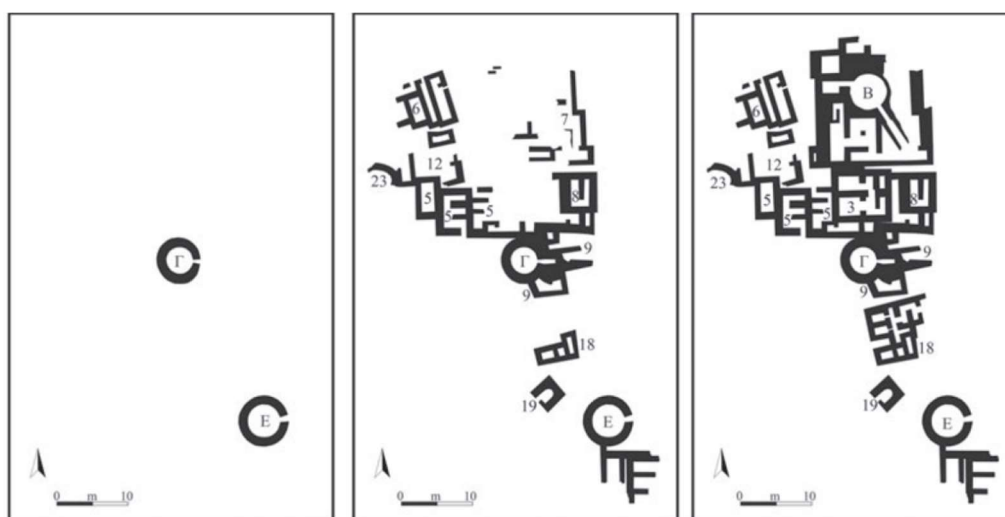
Η συνοπτική παρουσίαση των ταφικών δεδομένων των προανακτορικών χρόνων φανερώνει την έντονη διαφοροποίηση του ταφικού πεδίου μεταξύ της πρώιμης και της ύστερης φάσης της περιόδου. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία της πρώιμης Προανακτορικής περιόδου, οι κυκλαδικές επιρροές που παρατηρούνται τόσο στην ταφική αρχιτεκτονική όσο και σε διάφορα κινητά ευρήματα, εξαφανίζεται στην ύστερη Προανακτορική. Επιπλέον, κατά την ΠΜ ΠΑ εγκαταλείπονται νεκροταφεία της ΠΜ Ι (π.χ. Γούρνες, Αγία Φωτιά), εξέλιξη που επιτείνεται στην ΠΜ ΠΒ (π.χ. Κράσι, Φουρνί, Πύργος, Κυπαρίσσι Β'). Ωστόσο, πολλά στοιχεία της πρώιμης Προανακτορικής, όπως οι τύποι του θολωτού τάφου και του ορθογώνιου ταφικού κτιρίου, παραμένουν ως βασικά χαρακτηριστικά και της ύστερης Προανακτορικής. Συνεπώς, το ταφικό πεδίο φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ, με την εξαφάνιση συγκεκριμένων στοιχείων και την εμφάνιση νέων, τα οποία παρατηρούνται στην αρχιτεκτονική, στα ευρήματα και στις ταφικές πρακτικές. Αποτέλεσμα όλων αυτών των αλλαγών υπήρξε τελικά η σύνθεση ενός ταφικού πεδίου διαφοροποιημένου συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο και ιδιαίτερα σύνθετου.

Κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο, ο τύπος του θολωτού τάφου αναπτύσσεται ιδιαίτερα στην ευρύτερη περιοχή της Μεσαράς, καθώς κτίζονται νέοι θολωτοί τάφοι στα νεκροταφεία, οι παλαιότεροι θολωτοί αποκτούν προσκτίσματα ή κατασκευάζονται εξαρχής με περισσότερους χώρους πέραν του θολωτού. Επίσης, στα νεκροταφεία προστίθενται και νέα ορθογώνια ταφικά κτίρια, όπως για παράδειγμα στην Αγία Τριάδα, αλλά και πλακόστρωτες εξωτερικές περιοχές (εικόνα 1).

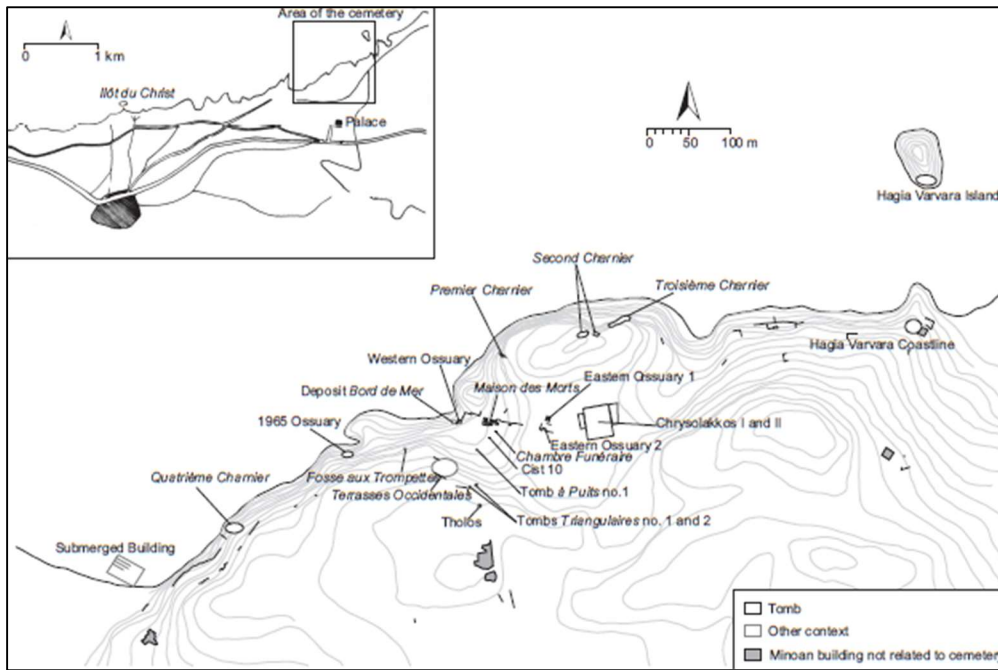

Εικόνα 1. Εξέλιξη του νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας (προσαρμογή από Legarra Herrero 2014: fig. 11)

Συνολικά, οι χώροι που προκύπτουν από τα κτίρια των νεκροταφείων φαίνεται να εξυπηρετούν ποικίλες ταφικές πρακτικές. Έντονη και σύνθετη είναι η αρχιτεκτονική δραστηριότητα και στην κεντρική Κρήτη, όπως φανερώνουν τα άλλα παραδείγματα των νεκροταφείων στο Φουρνί (εικόνα 2) και στα Μάλια (εικόνα 3), όπου επίσης συνυπάρχουν διαφορετικά κτίρια και χώροι που εξυπηρετούν διαφορετικές ταφικές πρακτικές. Μάλιστα, κατασκευάζονται και ταφικά κτίρια μνημειακού χαρακτήρα, όπως ο Θολωτός Β΄ και το πρόσκτισμά του στο Φουρνί. Ιδιαίτερη φαίνεται ότι ήταν και η λειτουργία του κτιρίου στον Χρυσόλακκο των Μαλίων. Ακόμα και στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου του Μιραμπέλου, όπου δεν παρουσιάζονται σημαντικές αλλαγές στην ταφική αρχιτεκτονική, σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται η προσθήκη αρχιτεκτονικών στοιχείων. Για παράδειγμα, σε μια βραχοσκεπή στη θέση Εβραϊκά κοντά στην Παχειά Άμμο γίνεται προσπάθεια διαμόρφωσής της, ώστε να θυμίζει τον τύπο του ορθογώνιου ταφικού κτιρίου.

Εικόνα 2 Εξέλιξη του νεκροταφείου στο Φουρνί κατά την ΠΜ ΙΑ, την ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ και τα τέλη της ΜΜ ΙΑ (από Papadatos 2018: fig. 6.2)

Εικόνα 3. Το νεκροταφείο των Μαλιών (από Legarra Herrero 2014: fig. 55)

Αναφορικά με τα ευρήματα των νεκροταφείων της ύστερης Προανακτορικής περιόδου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι κυκλαδικές επιρροές χάνονται, ενώ και τα μεταλλικά αντικείμενα μειώνονται. Από την άλλη, εντοπίζονται πολλοί σφραγιδόλιθοι, μεγάλος αριθμός λίθινων αγγείων και πλούσιες αποθέσεις κεραμικής. Θα πρέπει, μάλιστα, να επισημανθεί ότι οι κεραμικές αποθέσεις που δεν σχετίζονται άμεσα με ταφές, υπερέχουν εμφανώς αριθμητικά από αυτές που αποτελούν κτερίσματα. Οι αποθέσεις αυτές συνήθως βρίσκονται σε ανοιχτές πλακόστρωτες περιοχές ή σε χώρους που συνδέονται με πρακτικές τελετουργικού χαρακτήρα.

Ποικιλομορφία παρουσιάζουν και οι ταφικές πρακτικές, καθώς, εκτός των πολλαπλών ή ομαδικών ταφών που σημειώνονται ήδη από την πρώιμη Προανακτορική, εντοπίζονται πλέον και ατομικές ταφές, με την εισαγωγή των ταφικών πίθων και λαρνάκων στα νεκροταφεία. Πιο συγκεκριμένα, στην ύστερη Προανακτορική περίοδο εμφανίζεται σε ήδη υπάρχοντα νεκροταφεία η χρήση ταφικών πίθων και λαρνάκων, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι έπαυσαν οι καθιερωμένες πολλαπλές ταφές. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί όσον αφορά τους ταφικούς πίθους και τις λάρνακες ότι δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρο αν λειτουργούσαν ως φέρετρα ή ως οστεοφυλάκια. Παρουσιάζονται, όμως, και νεκροταφεία, όπως αυτό της Παχειάς Άμμου, όπου η ταφή

σε πίθους αποτελούσε τη μοναδική ταφική πρακτική και όπου δεν εντοπίζεται κανένα αρχιτεκτονικό στοιχείο.

Επίσης, πολλά είναι τα δεδομένα που σχετίζονται με πρακτικές τελετουργικού χαρακτήρα. Οι προσθήκες νέων χώρων που δεν σχετίζονται άμεσα με τις ταφές, όπως οι πλακόστρωτες εξωτερικές περιοχές αλλά και ορισμένοι χώροι ταφικών κτιρίων (π.χ. στον Χρυσόλακκο [εικόνα 4] και στο πρόσκτισμα του Θολωτού Β' στο Φουρνί), φανερώνουν ότι στα νεκροταφεία αυτά λάμβαναν χώρα πρακτικές τελετουργικού χαρακτήρα. Η κατασκευή τέτοιων χώρων σε συνδυασμό με τις υπέρογκες κεραμικές αποθέσεις που σημειώνονται σε αυτούς, οι οποίες μάλιστα αποτελούνται κατά βάση από σκεύη κατανάλωσης κυρίως ποτού αλλά και φαγητού, έχουν συνδεθεί από μελετητές με κατανάλωση τελετουργικού χαρακτήρα (βλ. ενδεικτικά Branigan 1993, Hamilakis 1998, Murphy 1998).

Εικόνα 4. Κάτοψη κτιρίου στον Χρυσόλακκο με χώρους τελετουργικών χρήσεων (από Legarra Herrero 2014: fig 58A)

Οι σημαντικές αλλαγές που γίνονται εμφανείς στο ταφικό πεδίο κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο είναι εύλογο ότι αποτελούσαν χαρακτηριστικό της ευρύτερης κοινωνικής ζωής, δεδομένου ότι υπάρχει σχέση ταφικής τελετουργίας και κοινωνικής δομής. Ακριβώς γι' αυτό, οι εν λόγω αλλαγές αποτελούν αντικείμενο εκτεταμένης ενασχόλησης από τους ερευνητές που πραγματεύονται την κοινωνική οργάνωση της συγκεκριμένης περιόδου, όπως θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο.

3. Η έννοια του ατόμου στην αρχαιολογία

3.1. Άτομο και συλλογικότητα

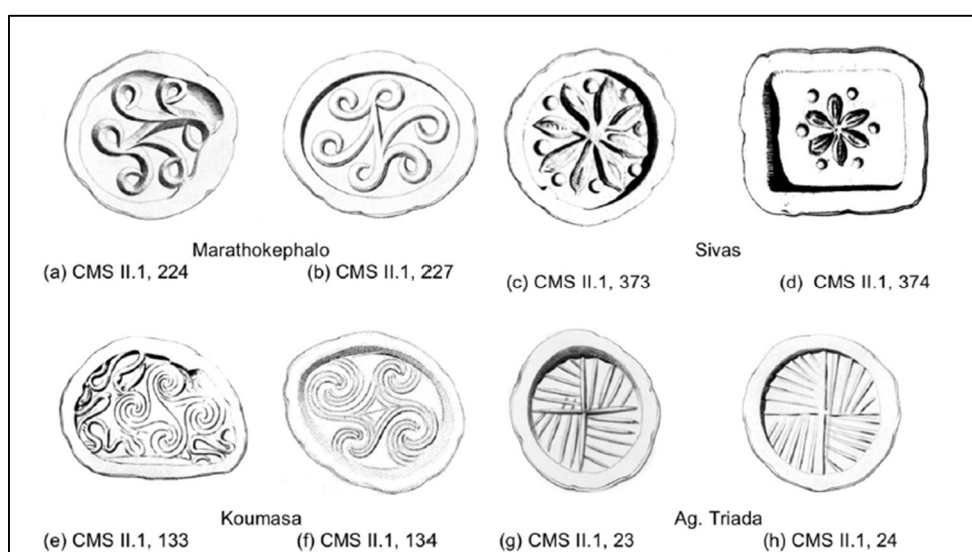
Οι σημαντικές αλλαγές της ύστερης Προανακτορικής περιόδου αποτελούν χαρακτηριστικό της ευρύτερης κοινωνικής ζωής αλλά, όπως προαναφέρθηκε, γίνονται ιδιαίτερος εμφανείς στο ταφικό πεδίο. Το γεγονός ότι στην αμέσως επόμενη περίοδο, δηλαδή τη MM IB, εμφανίζονται τα πρώτα ανάκτορα στην Κρήτη καθιστά την ΠΜ III-MM IA σημαντική προκειμένου να γίνουν κατανοητοί οι παράγοντες που οδήγησαν στην ανάδυση των ανακτόρων. Τα δύο αυτά φαινόμενα, δηλαδή οι αλλαγές στις ταφικές πρακτικές και η εμφάνιση των παλαιών ανακτόρων, παρουσιάζονται συνήθως στην έρευνα με τη σχέση αιτίου-αποτελέσματος. Κατά κανόνα, δίνεται έμφαση στον ρόλο είτε του ατόμου είτε της συλλογικότητας ως βασικών παραγόντων της συγκρότησης του ανακτορικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, και όπως θα φανεί αναλυτικά παρακάτω, ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι το ανακτορικό σύστημα υπήρξε αποτέλεσμα της ανάδειξης ισχυρών ατομικών ή προσωπικών ταυτοτήτων ή ατόμων με υψηλό κύρος ή ισχυρή κοινωνική ταυτότητα, η οποία δημιούργησε σταδιακά σχέσεις ιεραρχίας. Αντίθετα, άλλοι θεωρούν πιθανότερο ότι η εμφάνιση του συστήματος αυτού οφείλεται στην ανάδειξη συλλογικοτήτων-ελίτ, οι οποίες με τη σειρά τους προέκυψαν μέσω του ανταγωνισμού μεταξύ των κοινοτήτων.

Για παράδειγμα, η χρήση των ταφικών πύλων και των λαρνάκων στους θολωτούς τάφους, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για το ταφικό πεδίο της ύστερης Προανακτορικής περιόδου, έχει θεωρηθεί ως πρακτική που σχετίζεται με την ανάδειξη του ατόμου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Σύμφωνα με τον Branigan, το φαινόμενο αυτό μπορεί να συνδεθεί με την παρακμή των φρατριών που θεωρούνται ότι αποτελούσαν δομικά στοιχεία της προανακτορικής κοινωνίας στη Μεσαρά και την ανάδυση της έννοιας της ατομικότητας λόγω του σταδιακού εξαστισμού της Κρήτης (1993: 65-66). Ο Branigan ερμήνευσε τις ταφές σε πύλους και λάρνακες ως εν εξελίξει τάση προς τους ατομικούς ενταφιασμούς και θεώρησε ότι η ταφή ενός ατόμου είχε αρχίσει να απελευθερώνεται από τις απαιτήσεις της κοινοτικής ταφής.

Άλλο στοιχείο που ερμηνεύτηκε από ορισμένους ερευνητές ως προσπάθεια ανάδειξης της ατομικής ταυτότητας αποτελεί η αύξηση του αριθμού σφραγίδων στις ταφικές αποθέσεις. Πιο συγκεκριμένα, ο Καρυτινός μελετώντας τα σύνολα σφραγίδων από το

Φουρνί στις Αρχάνες υποστήριξε ότι, λόγω της άνισης κατανομής τους στο ταφικό πεδίο, πρόκειται για αντικείμενα που ανήκαν σε ανθρώπους υψηλής κοινωνικής θέσης, ήταν επιφορτισμένα με κύρος και, επομένως, έφεραν σημαντικό συμβολισμό (Καρυτινός 1996, Karytinios 1999). Μάλιστα, διατηρούσαν τον ρόλο τους και μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη τους, καθώς τον συνόδευαν στον θάνατο με σκοπό να διατηρήσουν αναλλοίωτη και την ταυτότητά του. Ο συμβολισμός της ταυτότητας και η διατήρησή της μετά τον θάνατο φαίνεται να αποτελούν την κύρια αιτία για την οποία η πλειονότητα των σφραγίδων εντοπίστηκε σε ταφές. Συνεπώς, επρόκειτο για αντικείμενα που σχετίζονταν με ταυτότητες και είχαν ως αποτέλεσμα τη διάκριση κάποιων νεκρών από άλλους.

Αντίθετα και σύμφωνα με τη Ρελάκη, η απόθεση σφραγίδων σε περιβάλλοντα πολλαπλών ταφών δεν επιτρέπει την ανάδειξη της ατομικότητας (Relaki 2012). Επισημαίνει και εκείνη την αναντιστοιχία αριθμού σφραγίδων και νεκρών αλλά καταλήγει στην ερμηνεία ότι οι σφραγίδες αποτελούσαν οικογενειακά κειμήλια που έφεραν τον συμβολισμό της συλλογικότητας. Ως επιπλέον αντεπιχείρημα κατά της ανάδειξης της ατομικότητας θεωρεί την ομοιομορφία που παρατηρείται μεταξύ των μοτίβων των σφραγίδων (**εικόνα 5**). Αυτό δεν σημαίνει ότι απορρίπτει εξολοκλήρου την ύπαρξη ατομικότητας, καθώς αποδέχεται την προαναφερθείσα άποψη του Καρυτινού ότι οι σφραγίδες χρησιμοποιούνταν από εξέχοντα μέλη. Θεωρεί, ωστόσο, ότι τα όποια άτομα κύρους και οι ανταγωνιστικές μεταξύ τους σχέσεις λειτουργούσαν μέσα σε ένα κυρίαρχο συλλογικό-κοινοτικό πλαίσιο.

Εικόνα 5. Πανομοιότητα μοτίβα σφραγίδων από προανακτορικά νεκροταφεία της Μεσαράς (από Relaki 2012: fig. 10.2)

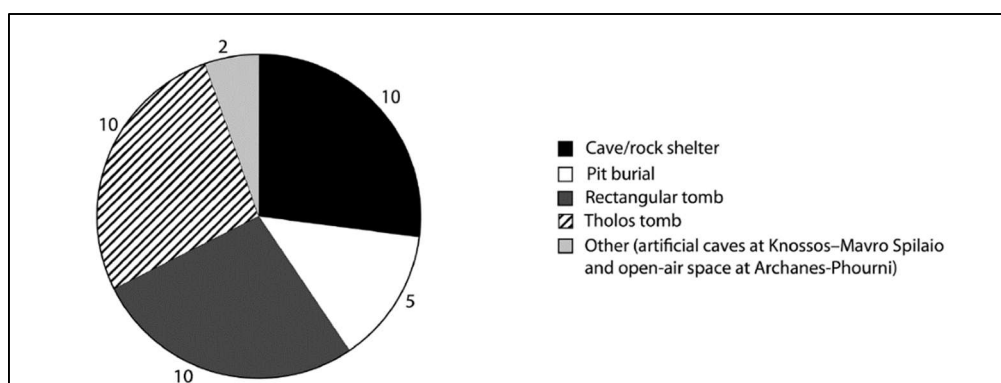
Με την ιδέα ενός κοινοτικού χαρακτήρα ανταγωνισμού συμφωνεί και ο Legarra Herrero, ο οποίος θεωρεί ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να αποδεικνύουν την ανάδειξη της ατομικότητας ή συγκεκριμένων ταυτοτήτων (Legarra Herrero 2012: 343-345). Με βάση τα στοιχεία για τελετουργικές διαδικασίες στα νεκροταφεία της ύστερης Προανακτορικής περιόδου, υποστηρίζει ότι η διαδικασία της ταφής και οι τελετουργίες που τη συνόδευαν φαίνεται να σχετίζονταν περισσότερο με την αναδιαπραγμάτευση σχέσεων μεταξύ ζωντανών, παρά με την ταυτότητα και τη διαχείριση των νεκρών.

Τα διαθέσιμα δεδομένα υποδεικνύουν την ύπαρξη τελετουργικών πρακτικών, οι οποίες διακρίνονταν σε διαφορετικά στάδια και είχαν μεγάλη χρονική διάρκεια, καθώς ενδέχεται να διαρκούσαν ακόμα και μέρες. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη συμμετοχή ευρέος κοινού, προερχόμενου από –επίσης ευρείες– γεωγραφικές περιοχές, μετατρέποντας τελικά τις ταφικές πρακτικές σε μια αρένα αναδιαπραγμάτευσης των κοινωνικών σχέσεων ευρείας γεωγραφικής και κοινωνικής κλίμακας. Μέσα σε αυτό το νέο κοινωνικό πλαίσιο, ενισχύονταν μάλλον ο θεσμός της κοινότητας έναντι των οικογενειακών δεσμών ή του προσωπικού κύρους. Ο ίδιος πάντοτε ερευνητής αντιμετωπίζει το ταφικό πεδίο ως ένα πεδίο ανταγωνισμού κοινοτήτων στο οποίο προκύπτουν ιεραρχικές ομάδες. Ορισμένες από τις ομάδες αυτές ισχυροποιήθηκαν σταδιακά αρκετά ώστε να αποκτήσουν τη δυνατότητα να κινητοποιήσουν τις διαδικασίες δημιουργίας ανακτόρων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αναζήτηση της ατομικότητας είναι μάλλον αδύνατη, όχι επειδή δεν υπάρχει, αλλά επειδή η έννοια του συλλογικού είναι ιδιαίτερα ισχυρή και την καλύπτει.

Ο Βαβουρανάκης (Vavouranakis 2014) σχολιάζει την έντονη ταφική δραστηριότητα των ύστερων προανακτορικών χρόνων, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην εισαγωγή του πίθου στις ταφές ως ταφικού δοχείου, εντός όμως ενός πλαισίου αλλαγών που δεν έγιναν αιφνίδια αλλά σταδιακά. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι κατά την ΠΜ ΙΙΑ-ΜΜ ΙΑ φαίνεται να συντελείται μια προσπάθεια μεταβολής της ταφικής τελετής σε μια διαδικασία πιο δομημένη και σταδιακά πιο επίσημη συγκριτικά με το παρελθόν. Έτσι, οι διάφορες αρχιτεκτονικές προσθήκες, όπως είναι οι λιθόστρωτες περιοχές, οι βωμοί και οι χώροι αποθέσεων κεραμικής, ερμηνεύονται ως χαρακτηριστικά τάξης και δομής. Επίσης, τα οστεοφυλάκια και η κατηγοριοποίηση των ανθρώπινων καταλοίπων φανερώνουν και αυτά με τη σειρά τους μια διάθεση για οργάνωση της ταφικής τελετουργίας. Η ίδια τάση παρατηρείται και στα ταφικά συμπόσια, με την αύξηση των αγγείων κατανάλωσης και με την παρουσία διαφορετικών και πιο εξειδικευμένων

σχημάτων κεραμικής, αναλόγως με τη χρήση για την οποία προορίζονταν. Αυτή η γενικότερη τάση οργάνωσης μπορεί να συμπεριλαμβάνει και τη χρήση των ταφικών πύλων και των λαρνάκων. Τα σκεύη αυτά προσέφεραν τη δυνατότητα μετακίνησης και τακτοποίησης των οστών και των κτερισμάτων, καθιστώντας πιο εύκολα διαχειρίσιμο τον ταφικό χώρο. Άλλωστε, η χρήση του πύλου σε όλους σχεδόν τους τύπους των τάφων αποδεικνύει ότι επρόκειτο για μια ανεξάρτητη πρακτική (εικόνα 6). Σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, ο πύλος –ως σημαντικό στοιχείο της μεταβολής των ταφικών πρακτικών– δεν αποτελεί ένδειξη μετάβασης από το συλλογικό στο ατομικό. Αντίθετα, η χρήση του αποτέλεσε μέσο βελτιστοποίησης της ποιότητας της ταφικής διαδικασίας, η οποία όμως αναμφίβολα είχε συνέπειες τόσο στην οικονομία όσο και στον συμβολισμό των ταφικών τελετών. Συνεπώς, η χρήση του πύλου και της λάρνακας σχετίζεται με τη διαχείριση του σώματος και όχι με μια μεθοδευμένη ανάδειξη της σημασίας της ατομικότητας.

Εικόνα 6. Τύποι τάφων στους οποίους απαντούν πύλοι (από Vavouranakis 2014: fig. 10)

Σε μελέτη τους για τους ΠΜ και ΜΜ θολωτούς τάφους, ο Βαβουρανάκης και η Μπούρμπου (Vavouranakis & Bourbou 2015) συγκρίνουν τους Τάφους Β' στο Απεσωκάρι και Γ' στο Φουρνί, επισημαίνουν τη διαφορετική διαχείριση των ανθρώπινων καταλοίπων και, βάσει αυτής, εντοπίζουν διαφορετικά στοιχεία όσον αφορά την ατομικότητα. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στον Θολωτό Β' στο Απεσωκάρι οι νεκροί συσσωρεύονταν, στον Θολωτό Γ' στο Φουρνί τα ανθρώπινα κατάλοιπα αναδιευθετούνταν μέσα και γύρω από λάρνακες. Η διατήρηση κρανίων και μακρών οστών, ιδιαίτερα αυτών που εντοπίζονται σε λάρνακες, υποδεικνύει ότι τουλάχιστον κάποιοι από τους νεκρούς δεν έχαναν εντελώς την ατομικότητά τους, καθώς μέσω των επιλεγμένων μελών τη διατηρούσαν ως *pars pro toto* (Vavouranakis & Bourbou 2015: 192).

Η Anderson επανέρχεται στη συζήτηση υπέρ της ανάδειξης της ατομικότητας, στηριζόμενη και πάλι στις σφραγίδες που εντοπίζονται τους τάφους της ύστερης Προανακτορικής περιόδου (2016). Διαπιστώνει ότι ορισμένες σφραγίδες, όπως αυτές με το διακοσμητικό θέμα των Λεόντων σε Παρέλαση (εικόνα 7), κυκλοφορούσαν ευρύτερα στην Κρήτη και θα μπορούσαν να θεωρηθούν προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου σφραγιδογλυφίας. Επομένως, κατά τη γνώμη της, υπήρχαν τεχνίτες οι οποίοι κυκλοφορούσαν στο νησί και κατασκεύαζαν παρόμοιου τύπου σφραγίδες. Αυτή η μετακίνηση των τεχνιτών υποδηλώνει το αυξημένο κύρος τους, το οποίο τους επέτρεψε να ξεφύγουν από το στενό κοινοτικό πλαίσιο. Επιπλέον, αποκαλύπτει τη δυνατότητά τους να φέρνουν σε επαφή επιμέρους κοινότητες, με αποτέλεσμα να επιτραπεί κοινωνική διάδραση σε ευρεία γεωγραφική κλίμακα, στοιχείο απαραίτητο προκειμένου να υποστηριχθεί το φαινόμενο της ανακτοροποίησης.

Εικόνα 7. Παραδείγματα σφραγίδων με το διακοσμητικό θέμα των Λεόντων σε Παρέλαση (προσαρμογή από Anderson 2016: fig. 3.2)

Λίγο αργότερα, ο Βαβουρανάκης συνέβαλε στην ευρύτερη συζήτηση περί ατομικότητας και συλλογικότητας εισάγοντας την έννοια του πλήθους ως πιθανό μοντέλο της ύστερης Προανακτορικής κοινωνία του Πετρά, με βάση τα ταφικά δεδομένα (Vavouranakis 2017). Ειδικότερα, υποστήριξε ότι το πλήθος αποτελεί ένα ευρύ κοινωνικό σύνολο που είναι λιγότερο συνεκτικό από το λεγόμενο «πολιτικό σώμα» που απαντά σε θεσμοθετημένες κοινωνίες με κρατική δομή αλλά πιο οργανωμένο από τον όγλο. Πρόκειται για ένα δίκτυο από ατομικά κοινωνικά υποκείμενα και σύνολα που συνδέονται άυλα και κυρίως μέσω κοινών συλλογικών

αξιών. Ένα τέτοιο σύνολο δεν καταπνίγει την ατομικότητα, διότι δεν απαιτεί ομοιομορφία. Ως εκ τούτου, εντός αυτού του πλαισίου είναι δυνατό να αναδειχθεί η ατομικότητα.

Βάσει των στοιχείων που προέρχονται από το νεκροταφείο στο Φουρνί και του συλλογικού χαρακτήρα των προανακτορικών ταφών, ο Παπαδάτος θεωρεί περισσότερο εφικτή τη διάκριση των σχέσεων μεταξύ συλλογικοτήτων και όχι ατόμων (Papadatos 2018). Αποδέχεται, ασφαλώς, ότι η αύξηση στον αριθμό των τάφων και η χρήση ταφικών πίθων και λαρνάκων μπορεί να σχετίζεται με την ανάδειξη της ατομικότητας. Εντούτοις θεωρεί πιθανότερο να συνδέονται με την κατάτμηση του νεκροταφείου σε μικρότερες ταφικές ενότητες, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε μικρότερες κοινωνικές ομάδες. Επίσης, οι ενδείξεις για την πραγματοποίηση ταφικών τελετουργιών καθιστούν το νεκροταφείο στο Φουρνί αρένα κοινωνικού ανταγωνισμού, στην οποία, μέσω της συμμετοχής σε συλλογικές τελετουργίες, σχηματίζονταν κοινωνικά *status*, εντείνοντας τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των διαφόρων μικρών συλλογικοτήτων. Μάλιστα, οι τάφοι μνημειακού χαρακτήρα στα τέλη της MM ΙΑ πιθανώς να σχετίζονταν με τη διαφοροποίηση και τη θεσμοθέτηση κοινωνικής ανισότητας στις Αρχάνες, γεγονός που μπορεί ενδεχομένως να συνδεθεί με την ανάδυση ανακτορικών συστημάτων.

Ο Driessen υποστηρίζει και αυτός ότι η ανάδυση του ανακτορικού συστήματος ήταν αποτέλεσμα στρατηγικών συλλογικοτήτων (2018). Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι συλλογικότητες οικογενειακού χαρακτήρα, οι *οίκοι*, οι οποίες δρούσαν εντός δικτύων που εκτεινόταν σε μεγάλες γεωγραφικές περιοχές, ενίσχυσαν τη συνεκτικότητά τους και, κατ' επέκταση, την ταυτότητά τους μέσω της κατασκευής κτιρίων. Αυτή η πρακτική, σύμφωνα με τον συγκεκριμένο ερευνητή, ξεκίνησε από το ταφικό πεδίο και τελικά οδήγησε στη δημιουργία των πρώτων ανακτόρων.

Ο Χαμηλάκης (2015, Hamilakis 2018) επαναφέρει το θέμα της ατομικότητας αλλά με διαφορετική προσέγγιση αυτήν τη φορά. Ειδικότερα, τονίζει ότι δεν θα πρέπει να αναζητείται στην έρευνα της περιόδου το άτομο αλλά το πρόσωπο. Όπως προκύπτει από ανθρωπολογικές μελέτες, το άτομο αποτελεί είδος προσώπου που συνδέεται με τον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό, συνεπώς δεν είναι βέβαιο ότι μπορεί να συνδεθεί και με την ύστερη Προανακτορική περίοδο. Σύμφωνα με τον ίδιο, η έντονη ταφική δραστηριότητα της υπό εξέταση περιόδου δεν σχετίζεται με το άτομο. Τα νέα υλικά στοιχεία που εντοπίζονται στο ταφικό πεδίο, όπως οι ταφικοί πίθοι και οι λάρνακες,

φαίνεται πιθανότερο να χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο διευθέτησης, υποδιαίρεσης και οργάνωσης του ταφικού χώρου. Η άποψή του βασίζεται στο γεγονός ότι τα συγκεκριμένα στοιχεία εμφανίζονται παράλληλα με άλλα, όπως είναι οι προθάλαμοι, οι περίβολοι και οι λάκκοι, τα οποία επίσης εντάσσονται στο προαναφερόμενο πλαίσιο. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι προθάλαμοι, οι περίβολοι και οι λάκκοι εντοπίζονται και σε πρωιμότερες χρονολογικές φάσεις συνεπάγεται, σύμφωνα με τον Χαμηλάκη, ότι τα νέα υλικά στοιχεία των ύστερων προανακτορικών χρόνων δεν μπορούν να ερμηνευτούν ως ενδείξεις μεθοδευμένης ανάδειξης του ατόμου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Επιπλέον, ο ίδιος ερευνητής επισημαίνει ότι σε μεγάλο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας αναφέρεται ότι οι προθάλαμοι, οι περίβολοι και τα ταφικά δοχεία εμφανίζονται προς τα τέλη της Προανακτορικής περιόδου ως απόκριση στις αυξημένες ανάγκες και σε αλλαγές στις επικήδειες τελετές (βλ. ενδεικτικά Branigan 1993: 63). Η άποψη αυτή βασίζεται στην παρατήρηση ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι προθάλαμοι μοιάζουν να έχουν προστεθεί στον κυρίως τάφο σταδιακά και με οργανωμένο τρόπο αλλά όχι ως μέρος του αρχικού σχεδίου. Επομένως, στο πλαίσιο μιας λειτουργιστικής και νεοεξελικτιστικής αφήγησης, τόσο οι προθάλαμοι όσο και οι ταφικοί πίθοι και οι λάρνακες υποτίθεται ότι παρουσιάζουν μια προοδευτική εξέλιξη από το ομοιογενές στο ετερογενές, από τον ενιαίο και αδιαφοροποίητο χώρο στον κατατμημένο και διαιρεμένο, και συνεπώς από το κοινοτικό στο ατομικό. Ωστόσο, καθώς υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες οι προθάλαμοι αποτελούν μέρος του αρχικού σχεδίου, το επιχείρημα σταδιακής κατάτμησης του χώρου αποδυναμώνεται (Χαμηλάκης 2015: 176-178, Hamilakis 2018).

Σύμφωνα με τον Χαμηλάκη, δεν μπορεί να γίνει λόγος για υλική έκφραση της ανάδυσης της ατομικότητας βάσει των διαθέσιμων δεδομένων. Επιπλέον, δεν διακρίνονται στο ταφικό πεδίο σχέσεις μεταξύ ατομικού και κοινοτικού στην ύστερη Προανακτορική περίοδο, καθώς ορισμένα στοιχεία που συνήθως συνδέονται με την ατομικότητα αποτελούν χαρακτηριστικά και προηγούμενων φάσεων (Χαμηλάκης 2015: 181, Hamilakis 2018). Αντιθέτως, θεωρεί ότι η έμφαση στην υλική υποστήριξη της ταφής και ο κατακερματισμός του ταφικού χώρου συνδέεται με στρατηγικές μνήμης ή λησμονιάς, δηλαδή η επένδυση σε υλικά μέσα όπως οι πίθοι, οι προθάλαμοι και η αύξηση των τάφων αποσκοπούν στη διατήρηση της μνήμης. Επίσης, η ομαδοποίηση και η εναπόθεση συγκεκριμένων σωμάτων, σωματικών μελών και αντικειμένων εντός ανθεκτικών και πλούσιων πλαισίων ενισχύουν επίσης τη μνήμη.

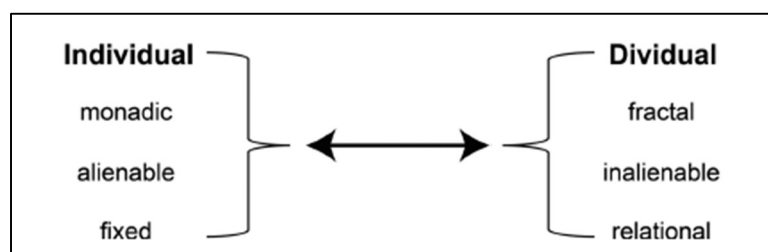
Τέλος, πεδίο ενίσχυσης της μνήμης θεωρεί ότι αποτελούν και οι τελετές συλλογικής κατανάλωσης. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις ο Χαμηλάκης παρατηρεί το φαινόμενο της *συλλογικής εξατομίκευσης*, δηλαδή «προσωρινές, σχεσιακές συνδιαλλαγές που εκφράζονται με εξατομικευμένο τρόπο αλλά μέσα σε ένα πλαίσιο συλλογικής αλληλεπίδρασης» (Χαμηλάκης 2015: 181, βλ. και Hamilakis 2018).

Ωστόσο, παρ' όλο που ο Χαμηλάκης αρχικά επισημαίνει ότι δεν τίθεται θέμα ατόμου αλλά προσώπου και ότι θεωρεί δεσμευτικές τις έννοιες *άτομο* και *συλλογικότητα*, φαίνεται ότι και ο ίδιος παραμένει δεσμευμένος στην ίδια ορολογία. Αυτό προκύπτει από την άποψή του ότι διακρίνονται στρατηγικές μνήμης στις οποίες εκφράζονται συνδιαλλαγές με εξατομικευμένο τρόπο, εντός συλλογικού πλαισίου. Επομένως, η ορολογία και, κατ' επέκταση, η προσέγγισή του δεν έχει διαχωριστεί τελικά από τις συμβατικές έννοιες που απορρέουν από τον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό και χρειάζεται να επαναπροσδιοριστούν. Παρά το γεγονός ότι προτείνεται μια διαφορετική θεώρηση της προσωπικότητας (όχι δηλαδή αποκλειστικά ατομική), τελικά δεν διακρίνεται ο ρόλος της στο κοινωνικό πλαίσιο, αλλά ούτε πώς τελικά οι στρατηγικές μνήμης συνδέονται με την ανάδυση του ανακτορικού συστήματος.

Από τη συνοπτική παράθεση των παραπάνω ερμηνειών προκύπτει ότι η σχετική έρευνα έχει σταθεί ιδιαίτερα στο δίπολο ατομικότητα-συλλογικότητα, προκειμένου να κατανοήσει τις αιτίες που προκάλεσαν τις αλλαγές που παρατηρούνται στην ύστερη Προανακτορική περίοδο. Σε ορισμένες περιπτώσεις απορρίπτει, ενώ σε άλλες υπογραμμίζει τη σημασία του ατόμου. Σε νεότερες ερμηνευτικές προσεγγίσεις τίθεται το ζήτημα αμφισβήτησης της σημασίας αντιπαράθεσης ατόμου και συλλογικότητας, αλλά και αμφισβήτηση των ίδιων των όρων, όπως στην περίπτωση του Χαμηλάκη. Ωστόσο, τελικά όλες οι ερμηνείες δέχονται ως δεδομένο τον ορισμό της ατομικότητας, τι είναι δηλαδή το άτομο, ή τουλάχιστον φαίνεται ότι δεν τον εξετάζουν με λεπτομέρεια. Ο κοινός αυτός ορισμός απορρέει από την εννοιολόγηση του ατόμου που είναι κυρίαρχη στον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό και δέχεται *a priori* την αυτόνομη ύπαρξη του ατόμου. Όμως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, όροι όπως *ατομικότητα* ή η διαλεκτική μεταξύ ατομικότητας και κοινοτικότητας ενδεχομένως να μην αποτελούν κατάλληλα εννοιολογικά εργαλεία για την ύστερη Προανακτορική περίοδο στην Κρήτη ή και γενικότερα για την Προϊστορική περίοδο.

3.2. Το άτομο ως συναρμογή

Η έννοια του *ατόμου*, ο ρόλος του και η δραστηρότητά του στο παρελθόν αποτελούν ζητήματα που απασχολούν τη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα (βλ. ενδεικτικά Hodder 2000, Fowler 2004, 2016, Χαμηλάκης 2015). Σύμφωνα με τον Fowler, η προσωπικότητα (*personhood*), δηλαδή το να αποτελεί κάποιος *πρόσωπο*, προκύπτει και διατηρείται μέσω των ποικίλων σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ αυτού και άλλων ανθρώπων, πραγμάτων, τόπων, ζώων, ακόμα και άυλων παραγόντων (2004: 7). Με βάση αυτήν την προσέγγιση του *προσώπου*, το *πρόσωπο* φαίνεται να αποκτά χαρακτηριστικά ανάλογα του πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο εντοπίζεται. Ως εκ τούτου, το άτομο αποτελεί μορφή *προσώπου* του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού με υπονοούμενη οριοθετημένη και αδιαίρετη φύση (Fowler 2004: 7, 2016: 398, Χαμηλάκης 2015: 172) (**εικόνα 8**). Από εθνογραφικά παράλληλα, όπως π.χ. από τη Μελανησία (Strathern 1988), προκύπτει ότι το *πρόσωπο* μπορεί να έχει άλλη μορφή και χαρακτηρίζεται με τον όρο *dividual*. Ο συγκεκριμένος όρος αποτελεί νεολογισμό για την αγγλική γλώσσα με στόχο να καταδειχθεί η αντίθεση με τον όρο *individual* (άτομο). Στην ελληνική γλώσσα θα μπορούσε να αποδοθεί ως *τιμητό* ή, με έναν αντίστοιχο νεολογισμό, ως *τομικό*, όρος που υιοθετείται στη μετάφραση της μελέτης του Χαμηλάκη *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις* (2015).

Εικόνα 8. Διαφορές ατομικού και τιμητού προσώπου (από Fowler 2016: fig. 1)

Σύμφωνα με τη Strathern (1988), τόσο το πρόσωπο όσο και η συλλογικότητα αποτελούν ομόλογες ενότητες. Για παράδειγμα, αναφέρει ότι μια ομάδα ανδρών ή μια ομάδα γυναικών μπορεί να μετατρέψει τα μέλη της σε μια ενότητα, δηλαδή να ενώσει τα πολλά άτομα σε ένα άτομο, μετατρέποντας την ομάδα σε έναν άνδρα ή μια γυναίκα αντίστοιχα (1988: 13-15). Μια τέτοια εννοιολόγηση έρχεται σε αντίθεση με αυτή του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού, καθώς αντιλαμβάνεται το *πρόσωπο* ως σύνθετη μορφή. Το *πρόσωπο*, δηλαδή, μπορεί να αλλάζει το περιεχόμενό του κάθε φορά ανάλογα με τις σχέσεις που δημιουργούνται στην εκάστοτε περίπτωση (Fowler 2004: 7, 2016: 398).

Κοινή συνισταμένη των παραπάνω εννοιολογήσεων αποτελεί η αντίληψη ότι το *πρόσωπο* είναι σχεσιακό, δηλαδή ότι η σημασία του (ατομική ή τομική) και κυρίως η συγκρότησή του προκύπτει από τις σχέσεις του. Την άποψη αυτή διατύπωσε ο LiPuma παρατηρώντας στοιχεία ατομικού και τομικού σε πρόσωπα τόσο του δυτικού όσο και του μελανησιακού κόσμου βασιζόμενος στη θεωρία της Strathern και καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι το *πρόσωπο* είναι διττά συγκροτημένο και σχηματίζεται από τομικές και ατομικές πλευρές (1998: 75).

Η συζήτηση αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στην αρχαιολογική έρευνα, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα να ξεφύγουμε από το *άτομο* ως μοναδικό και αποκλειστικό μοντέλο *προσώπου*. Επιτρέπει, δηλαδή, να διακρίνουμε αν, πότε, γιατί και με ποιον τρόπο μεταβάλλεται η κοινωνική σημασία του *προσώπου* ως συνόλου που συγκροτείται από ετερογενή στοιχεία. Η σχεσιακή συγκρότηση του προσώπου υποδεικνύει ότι το πρόσωπο είναι σε διαλεκτική σχέση και συνυφασμένο με την κοινωνία. Επομένως χρειάζεται μια θεωρητική προσέγγιση που να δίνει έμφαση στη σχεσιακή θεώρηση και του προσώπου και της κοινωνίας στην οποία αυτό εντάσσεται. Σε μια προσπάθεια προσέγγισης αυτού του ζητήματος στην περίοδο που μελετάται στην παρούσα εργασία πιθανώς να συνεισφέρει η φιλοσοφική έννοια της *συναρμογής* (*assemblage* στην αγγλική γλώσσα, *agencement* στη γαλλική). Η συγκεκριμένη φιλοσοφική έννοια αρχικά επινοήθηκε από τους Deleuze και Guattari (1980) και αναλύθηκε περαιτέρω από τον DeLanda (2016).

Η συναρμογή κατά τον DeLanda αποτελείται από ετερογενή στοιχεία που μπορούν να είναι άνθρωποι, άλλες μη ανθρώπινες υλικές οντότητες αλλά και άυλα στοιχεία, όπως ιδέες και σύμβολα. Ταυτόχρονα, μια συναρμογή μπορεί να είναι συστατικό στοιχείο κάποιας άλλης συναρμογής, ενώ και τα δικά της συστατικά στοιχεία αποτελούν και αυτά με τη σειρά τους συναρμογές. Η συναρμογή προκύπτει από την αλληλεπίδραση των στοιχείων της, ενώ παράλληλα κατά τη συγκρότησή της θέτει περιορισμούς και προσφέρει ευκαιρίες στα μέλη της, που μπορούν π.χ. να προκύψουν από τοπικές νόρμες ή κανόνες. Η συναρμογή μπορεί να αλληλεπιδρά και με άλλες συναρμογές. Σε αυτήν την περίπτωση, και τα συστατικά στοιχεία των εμπλεκόμενων συναρμογών αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, ως μέρη της συγκεκριμένης συναρμογής αλλά και ως εν μέρει αυτόνομα, καθώς το κάθε στοιχείο διατηρεί μέρος της αυτονομίας του, ώστε να μετακινείται στις συναρμογές. Κανένα στοιχείο δεν δρα με τον ίδιο τρόπο εκτός της συναρμογής, αφού η δραστηριότητα ενεργοποιείται χάρη σε αυτή.

Η ταυτότητα και η συνεκτικότητα κάθε συναρμογής καθορίζονται από δύο συγκεκριμένες παραμέτρους: την κωδικοποίηση και την εδαφοποίηση, αντίστοιχα. Ο βαθμός κωδικοποίησης εξαρτάται από το πόσο τυποποιημένα είναι τα εκφραστικά μέσα που διαμορφώνουν την ταυτότητα της συναρμογής. Αντίστοιχα, ο βαθμός εδαφοποίησης εξαρτάται από το πόσο συνδεδεμένη είναι η συναρμογή αυτή με τον χώρο δράσης της και από το πόσο συνεκτικά είναι τα συστατικά στοιχεία της. Δηλαδή, όσο πιο μεγάλος είναι ο βαθμός εδαφοποίησης μιας συναρμογής, τόσο πιο σταθερή είναι η συναρμογή αυτή. Όταν μια συναρμογή είναι πολύ συνεκτική και παγιωμένη, θεωρείται ότι αποτελεί στρώμα (*stratum*) (DeLanda 2017: 19-23). Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι παράμετροι της κωδικοποίησης και της εδαφοποίησης δεν καθορίζουν εσαεί τη σύσταση της συναρμογής και ότι δεν είναι απαραίτητα αλληλένδετες μεταξύ τους. Ο DeLanda αντιλαμβάνεται τις δύο αυτές παραμέτρους ως ροοστάτες, η θέση των οποίων επηρεάζεται από ιστορικούς παράγοντες και οι οποίοι μπορούν να ρυθμιστούν σε διαφορετικές τιμές ανά πάσα στιγμή (2017: 3, 57, 69). Επομένως, οι συναρμογές διαθέτουν και ιστορική ταυτότητα.

Επίσης, οι συναρμογές λειτουργούν σε διαφορετικές κλίμακες και αλληλεπιδρούν άμεσα, χωρίς όρους ιεραρχίας. Κάθε συναρμογή μπορεί να κατανοηθεί τόσο στη δική της κλίμακα όσο και σε σχέση με τις κλίμακες των συστατικών στοιχείων της. Μπορεί, επομένως, να κατανοηθεί μέσα από τις διαφορετικές σχέσεις. Σημαντικές είναι, άλλωστε, οι σχέσεις μέσα στις οποίες υπάρχουν τα πράγματα και όχι τα πράγματα από μόνα τους, και η θεωρία της συναρμογής επιτρέπει την κίνηση σε διάφορες κλίμακες, όχι απαραίτητα μεγαλύτερες ή μικρότερες από άλλες. Οι σχέσεις των συναρμογών και των συστατικών στοιχείων τους αλλάζουν και ο ρυθμός της αλλαγής διαφέρει κατά περίπτωση, συνεπώς είναι λογικό πολλές μικρές αλλαγές να οδηγήσουν τελικά σε μια μεγαλύτερη (DeLanda 2017: 19-23).

Χρήσιμο παράδειγμα συναρμογής που χρησιμοποιείται από τον DeLanda αποτελεί η συναρμογή του πολεμιστή των αποκαλούμενων *Λαών της στέπας*. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο πολεμιστής συγκροτείται από τρία ετερογενή στοιχεία: τον άνδρα, το άλογο και το τόξο (DeLanda 2017: 68-69). Τα τρία αυτά συστατικά στοιχεία προέχονται από διαφορετικούς τομείς της πραγματικότητας: τον προσωπικό (άνδρας), τον βιολογικό (άνδρας, άλογο) και τον τεχνολογικό (τόξο). Συνεπώς, τα συστατικά στοιχεία αποτελούν μέρη και άλλων συναρμογών. Παράλληλα, ο πολεμιστής αποτελεί συστατικό στοιχείο της συναρμογής ενός άτακτου στρατού, ενώ διατηρώντας την

αυτονομία του μπορεί να πολεμά και εκτός στρατού. Η συμμετοχή του όμως σε ένα σύνολο έχει ασφαλώς διαφορετικά αποτελέσματα, όπως για παράδειγμα αιφνιδιαστικές επιθέσεις χάρη στην αξιοποίηση της γεωμορφολογίας του τοπίου. Αυτή η στρατηγική αποτελούσε συλλογική ικανότητα, η οποία όμως καθοριζόταν και εξαρτιόταν από τις σχέσεις και τις ικανότητες των συστατικών στοιχείων. Η διατήρηση της αυτονομίας του πολεμιστή ενώ αποτελούσε μέλος του άτακτου στρατού προσέφερε τη δυνατότητα της πρωτοβουλίας. Έτσι, ο άτακτος στρατός χαρακτηρίζεται από ευελιξία χάρη στις ικανότητες των μελών του. Ταυτόχρονα, ο στρατός ως συναρμογή επιτρέπει στους πολεμιστές τη στρατηγική αξιοποίηση της τοπογραφίας μιας ευρείας γεωγραφικής περιοχής, στην οποία η πρωτοβουλία αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο. Επομένως συναρμογή και συστατικά στοιχεία φαίνεται να παρουσιάζουν μια σχέση αλληλεξάρτησης, καθώς αφενός τα μέλη ενεργοποιούν μέρος των δυνατοτήτων τους χάρη στη συναρμογή, αφετέρου η συναρμογή λειτουργεί χάρη στα μέλη της. Ο DeLanda κρίνει τη συγκεκριμένη συναρμογή ως απεδαφοποιημένη, διότι δεν περιοριζόταν σε συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια και διότι οι πολεμιστές μπορούσαν να λάβουν πρωτοβουλίες. Αντιθέτως, εδαφοποιημένη συναρμογή αποτελεί μια μονάδα τακτικού στρατού, στην οποία οι στρατιώτες δεν έχουν τη δυνατότητα να λάβουν πρωτοβουλίες.

Συνεπώς, γίνεται κατανοητό ότι, σύμφωνα με τη θεωρία της συναρμογής, σε μια οντότητα δεν υπάρχει εγγενής ουσία αλλά κατασκευασμένη, ως αποτέλεσμα σχέσεων σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, όπου το υποκείμενο αποτελεί ταυτόχρονα συναρμογή και συστατικό στοιχείο άλλων συναρμογών. Οι συναρμογές μπορούν να μεταβληθούν σε στρώμα και να σταθεροποιηθούν στον χρόνο και στον τόπο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι χάνουν τη δυνατότητα μετατροπής τους, καθώς καθορίζονται από τους ιστορικούς παράγοντες.

Επιστρέφοντας στη συζήτηση για τη συγκρότηση του *προσώπου*, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η θεωρία της συναρμογής συμπίπτει απόλυτα με την προαναφερόμενη άποψη για τη σχεσιακή φύση του, καθώς σύμφωνα με αυτή το *πρόσωπο* –όπως και η συλλογικότητα– ουσιαστικά αποτελεί συναρμογή. Βάσει της θεωρίας της συναρμογής και δεδομένου ότι το πρόσωπο είναι διαλεκτικά συνυφασμένο με την όποια κοινωνική συλλογικότητα, πρόσωπο και συλλογικότητα δεν αποτελούν απαραίτητα δύο ξεχωριστές και αμετάβλητες οντότητες με εγγενές περιεχόμενο. Αντιθέτως, μπορούν να προσεγγιστούν ως δύο συναρμογές διαφορετικής κλίμακας. Αυτές συγκροτούνται

καθώς αλληλεπιδρούν συνολικά αλλά και καθένα από τα επιμέρους στοιχεία τους με τρόπο δυναμικό και εντός κοινού κοινωνικού πλαισίου.

Οι ταφικές πρακτικές της ύστερης Προανακτορικής περιόδου ως συναρμογή αποτελούνται από συστατικά στοιχεία που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και αποκτούν ουσία μόνο μέσα από τις σχέσεις τους. Μέσα σε αυτήν την ολότητα έχουν δράση όλα τα στοιχεία: ζωντανοί, νεκροί, υλικός πολιτισμός, τελετουργία και σύμβολα. Επομένως η δράση ανθρώπινων και μη ανθρώπινων στοιχείων θα πρέπει να εξεταστεί με την ίδια βαρύτητα και πάντοτε συνυφασμένη με το κοινωνικό πλαίσιο. Οι σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους δημιουργούν συνεχώς νέες συναρμογές και κατ' επέκταση αλλαγές. Επίσης, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι όλα τα συστατικά στοιχεία που συγκεντρώνονται στη συναρμογή των ταφικών πρακτικών αποτελούν παράλληλα συστατικά στοιχεία και άλλων συναρμογών.

4. Συναρμογές στο ταφικό πεδίο της ύστερης Προανακτορικής περιόδου

Το πρόσωπο μπορεί να διακριθεί στα ταφικά δεδομένα της ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ ως μια συναρμογή που συγκροτείται από ανθρώπινα και μη ανθρώπινα συστατικά στοιχεία και ταυτόχρονα ως συστατικό στοιχείο άλλων συναρμογών του ταφικού πεδίου. Η εξάρτηση της συγκρότησης του προσώπου από το κοινωνικό του πλαίσιο απαιτεί αρχικά την κατανόηση αυτού του πλαισίου, ώστε να μπορούν στη συνέχεια να διακριθούν και οι σχέσεις του με το πρόσωπο. Οι σχέσεις αυτές εξετάζονται παρακάτω με βάση τα ταφικά δεδομένα που παρατέθηκαν στο Κεφάλαιο 2 προκειμένου να γίνει μια προσπάθεια διάκρισης της συγκρότησης του προσώπου σε σχέση με το κοινωνικό του πλαίσιο. Το τελευταίο, σύμφωνα με τη θεωρία της συναρμογής του DeLanda, είναι αυτό που διαμορφώνει την ταυτότητά αυτής της συγκρότησης. Πιο συγκεκριμένα, το ταφικό πεδίο της ύστερης Προανακτορικής περιόδου προσεγγίζεται ως συναρμογή, συστατικά στοιχεία της οποίας αποτελούν τα νεκροταφεία της συγκεκριμένης περιόδου. Ωστόσο, το κάθε νεκροταφείο αποτελεί επίσης συναρμογή, συνεπώς η επανεξέτασή του ως τέτοια συμβάλλει στο να διαπιστωθεί τελικά αν η ευρύτερη συναρμογή του ταφικού πεδίου αποτελεί ένα συμπαγές ή ρευστό σύνολο.

Η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οργανώνονται οι συναρμογές του ταφικού πεδίου, κατά πόσο δηλαδή αποτελούν συμπαγή ή ρευστά και ευμετάβλητα σύνολα, επιτρέπει και τη διάκριση των εν δυνάμει σχέσεων μεταξύ ανθρώπινων και μη ανθρώπινων στοιχείων στο ταφικό πεδίο. Ως εκ τούτου, μπορεί να γίνει κατανοητή και η συγκρότηση του προσώπου, καθώς αυτή εξαρτάται από τις συγκεκριμένες σχέσεις. Είναι ευνόητο ότι στην εξέταση που ακολουθεί δεν εξαντλείται το σύνολο των ταφικών δεδομένων της Κρήτης κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο, καθώς σε πολλές περιπτώσεις τα διαθέσιμα στοιχεία είναι περιορισμένα, ενώ σε άλλες θα γινόταν μια απλή και ανούσια επανάληψη. Αντίθετα, κρίθηκε σκόπιμο να εξεταστούν πιο αναλυτικά όσα νεκροταφεία προσφέρουν επαρκή στοιχεία ώστε να επιτρέπουν την κατανόηση του βαθμού κωδικοποίησης και εδαφοποίησης των επιμέρους συναρμογών τους.

4.1. Πεδιάδα Μεσαράς, Αστερούσια Όρη και νότια ακτή

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο το ταφικό πεδίο στη Μεσαρά γνωρίζει σημαντικές αλλαγές, καθώς νέοι θολωτοί τάφοι εξαπλώνονται πλέον και εκεί, ενώ την προηγούμενη περίοδο αποτελούσαν τύπο που κατά βάση εντοπιζόταν στην περιοχή των Αστερουσίων. Παράλληλα, επεκτείνονται και τα ήδη υπάρχοντα νεκροταφεία με νέους θολωτούς τάφους αλλά και νέες κατασκευές ποικίλων χρήσεων. Σημαντική είναι η παρατήρηση ότι δεν πρόκειται απλώς για αύξηση και/ή επέκταση των νεκροταφείων αλλά και για μια μεθοδευμένη αλλαγή των ταφικών πρακτικών. Αυτό γίνεται κατανοητό από το γεγονός ότι δεν πρόκειται αποκλειστικά για προσθήκη περισσότερων χώρων ταφής. Νέοι χώροι (όπως προσκτίσματα των θολωτών, ορθογώνια ταφικά κτίρια) αλλά και ανοικτές περιοχές που προορίζονταν για τη συνάθροιση ανθρώπων προστίθενται ή αποτελούν μέρη του αρχικού σχεδίου των νεκροταφείων προκειμένου εξυπηρετηθούν συγκεκριμένες ταφικές πρακτικές. Μάλιστα, τέτοιου είδους κατασκευές εντοπίζονται και στα νεκροταφεία της περιοχής των Αστερουσίων, όπου κατά κύριο λόγο ενσωματώνονται στα ήδη υπάρχοντα νεκροταφεία, παρά το γεγονός ότι δεν παρουσιάζουν τον βαθμό εξάπλωσης που παρατηρείται στη Μεσαρά. Όλοι αυτοί οι νέοι χώροι που κατασκευάζονται στα νεκροταφεία της ύστερης Προανακτορικής περιόδου έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πιο σύνθετων νεκροταφείων σε σχέση με αυτά της προηγούμενης περιόδου.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο επισημάνθηκε ότι, σύμφωνα με τον Βαβουρανάκη (Vavouranakis 2014) και τον Χαμηλάκη (2015: 176-178), τα νέα αρχιτεκτονικά στοιχεία των νεκροταφείων αποτέλεσαν μάλλον προσπάθεια μεταβολής της ταφικής τελετής σε μια διαδικασία πιο δομημένη και σταδιακά πιο επίσημη. Φαίνεται, δηλαδή, να γίνεται μια προσπάθεια διαίρεσης του χώρου προκειμένου να μπορεί να καταταμηθεί και η ταφική τελετή και κάθε μέρος της να τεθεί εντός συγκεκριμένων ορίων. Ειδικότερα, η ταφή απομονώνεται στον νεκρικό θάλαμο και οι υπόλοιπες – τελετουργικού χαρακτήρα– διαδικασίες απομακρύνονται από τον νεκρό και λαμβάνουν χώρα σε άλλους κλειστούς χώρους ή στις ανοικτές περιοχές συνάθροισης. Τα δεδομένα αυτά, ως στοιχεία της συναρμογής της ταφικής πρακτικής, φανερώνουν μια προσπάθεια κωδικοποίησής της. Συγκεκριμένα εκφραστικά μέσα, όπως η αρχιτεκτονική και η κατασκευή ξεχωριστών χώρων για τις επιμέρους πρακτικές, χρησιμοποιούνται προκειμένου να γίνει πιο σαφής η ταυτότητα της κάθε πρακτικής. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι σκοπό της ύπαρξής τους αποτελεί η επίτευξη μιας πιο

«τακτοποιημένης» συνθήκης, τελικά μετατρέπουν τη συναρμογή της ταφικής πρακτικής σε ένα σύνολο πιο σύνθετο. Αυτό συμβαίνει λόγω της αύξησης των συστατικών στοιχείων της συναρμογής της ταφικής πρακτικής, τα οποία μάλιστα διαφέρουν μεταξύ τους, καθώς πλέον αποτελούνται από διαφορετικούς χώρους και διαφορετικά είδη πρακτικών. Συνεπώς, μεταξύ των συστατικών στοιχείων της ταφικής πρακτικής προκύπτει ετερογένεια.

Η ετερογένεια των συστατικών στοιχείων αλλάζει, όπως είναι φυσικό, τη σύσταση της συναρμογής και την κάνει πιο σύνθετη. Αυτό σημαίνει ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεδομένου ότι η εδαφοποίηση μιας συναρμογής ενισχύεται με την ομοιογένεια των μελών της, η συναρμογή της ταφικής πρακτικής απεδαφοποιείται. Η συνεκτικότητά της χαλαρώνει και το ταφικό πεδίο καταλήγει ένα πεδίο ρευστό και δυνητικοποιημένο, επιτρέποντας στις επιμέρους συναρμογές που το αποτελούν να μεταβάλλονται και να μετακινούνται με σχετική ευκολία. Συνεπώς, μέσα κωδικοποίησης των ταφικών πρακτικών –σκοπό των οποίων αποτελούσε η συγκρότηση της ταυτότητάς τους– είναι οι νέοι χώροι και η διαφορετική χρήση του καθενός, από τους οποίους τελικά προκύπτει η διαίρεση της ευρύτερης συναρμογής σε μικρότερες. Αυτές οι μικρότερες συναρμογές αποτελούν παράλληλα ετερογενή μέλη μιας μεγαλύτερης κλίμακας συναρμογής και έχουν ως αποτέλεσμα την απεδαφοποίησή της.

Ωστόσο, η διαίρεση δεν αφορά μόνο τον διαχωρισμό νεκρών και ζωντανών. Η απεδαφοποίηση της συναρμογής του ταφικού πεδίου προκύπτει και από την περαιτέρω διαίρεση των επιμέρους συναρμογών, γεγονός που ενισχύει την ετερογένεια των ταφικών δεδομένων. Ένα καλό παράδειγμα αυτού προσφέρει το νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας (βλ. **εικόνα 1**, σελ. 40), όπου στο πρόσκτισμα του Θολωτού Α΄ παρατηρούνται χώροι με διαφορετικές χρήσεις. Το Δωμάτιο L, λόγω των κυπέλλων του κατώτερου στρώματός του και της απουσίας ανθρώπινων καταλοίπων, θεωρήθηκε χώρος πρακτικών που δεν σχετίζονται άμεσα με την απόθεση νεκρών αλλά πιθανώς είχαν τελετουργικό χαρακτήρα. Η δυνητικοποίηση του νεκροταφείου, η οποία προέκυψε από τον ρευστό χαρακτήρα μιας συναρμογής που τα ετερογενή στοιχεία της την απεδαφοποιούν, επέτρεψε σε μεταγενέστερο στάδιο και τη μεταβολή του Δωματίου L σε οστεοφυλάκιο, όπως προκύπτει από τα στοιχεία του ανώτερου στρώματός του. Μάλιστα, το πρόσκτισμα επεκτάθηκε και με τα Δωμάτια D και G, τα οποία επίσης λειτούργησαν ως οστεοφυλάκια. Παράλληλα, στο νεκροταφείο προστέθηκαν νέα

κτιριακά συγκροτήματα, το Δυτικό και το Νότιο Δωμάτιο, τα οποία φαίνεται ότι είχαν τελετουργική χρήση. Επομένως, στην ταφική διαδικασία διακρίνονται πλέον τρεις διαφορετικές πρακτικές, οι οποίες λάμβαναν χώρα σε χώρους που προορίζονταν ειδικά για αυτές: Πρώτον, η απόθεση των νεκρών, η οποία συνέχισε να γίνεται στον θολωτό τάφο. Δεύτερον, η αποθήκευση των οστών παλαιότερων νεκρών στους χώρους που λειτουργούσαν ως οστεοφυλάκια. Τρίτον, οι πιθανώς τελετουργικού χαρακτήρα πρακτικές που δεν σχετίζονταν άμεσα με τα ανθρώπινα κατάλοιπα και πραγματοποιούνταν σε καινούργιους χώρους. Επομένως, τα συστατικά στοιχεία της ταφικής διαδικασίας, αν και προφανώς συνδέονται αφού αποτελούν μέλη μιας κοινής συναρμογής, παρουσιάζουν μεταξύ τους ετερογένεια.

Διαίρεση παρατηρείται και σε συναρμογές μικρότερης κλίμακας του νεκροταφείου. Για παράδειγμα, είναι φανερός ο διαχωρισμός των ανθρώπινων καταλοίπων, ο οποίος προέκυψε από τον κατακερματισμό των ταφικών πρακτικών. Αρχικά, τα ανθρώπινα οστά διαιρούνται μεταξύ θολωτού και προσκτίσματος, ενώ στη συνέχεια διαιρούνται περαιτέρω, καθώς κατανέμονται στους χώρους που αποτελούν το πρόσκτισμα. Το νεκρό σώμα, που αποτελεί και μια υλική διάσταση του προσώπου και της ταυτότητάς του, δεν μπορεί παρά να φέρει νοήματα και συμβολισμούς που σχετίζονται με το ζωντανό πρόσωπο. Αυτό συμβαίνει διότι αποτελούν και τα δύο μέρη της ίδιας συναρμογής, αυτής που συγκεντρώνει τα στοιχεία που συγκροτούν το πρόσωπο. Η ταυτότητα του προσώπου δεν χάνεται απαραίτητα και αυτή μαζί με τη ζωή. Διατηρείται στα ανθρώπινα υλικά κατάλοιπα, φυλάσσεται στα νεκροταφεία και στη μνήμη. Επομένως, δεν διασπάται από τη συναρμογή του προσώπου. Παρατηρείται, ωστόσο, μια διασπορά και απεδάφοποίηση της συναρμογής, καθώς μέρος της υλικής της έκφρασης διασπείρεται στο νεκροταφείο. Με βάση τα δεδομένα, φαίνεται ότι το νεκρό σώμα και η ταυτότητά του ακολουθούν την τάση της κωδικοποίησης που παρατηρείται σε όλο το νεκροταφείο και κατακερματίζει τις συναρμογές.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί άλλη μια προσθήκη στη συναρμογή των ταφικών δεδομένων, η οποία σχετίζεται ταυτόχρονα και με τη διαίρεση του χώρου αλλά και με τη διαίρεση των ανθρώπινων καταλοίπων. Η εισαγωγή πίθων και λαρνάκων στα νεκροταφεία στην ΠΜ III, σύμφωνα με τον Βαβουρανάκη (Vavouranakis 2014), αποτελεί πρακτική που προκύπτει από την προσπάθεια να καταστεί η κηδεία μια διαδικασία πιο προσεγμένη και επίσημη από ό,τι ήταν προγενέστερα, μέσα από ένα σύνολο πρακτικών με τον ίδιο σκοπό, ορισμένες εκ των

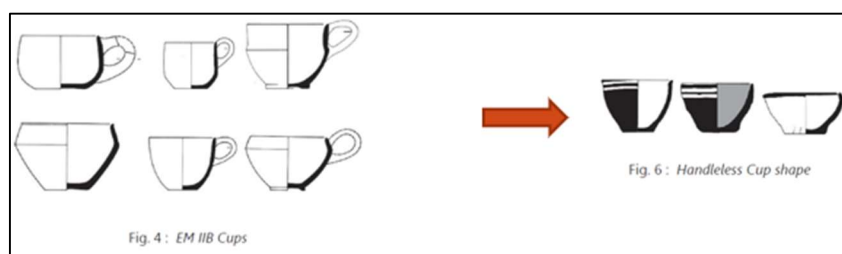
οποίων έχουν ήδη αναφερθεί. Πίθοι και λάρνακες, ως πήλινα φέρετρα, αποτελούν ουσιαστικά πρόσθετους χώρους στα νεκροταφεία και μικρότερης κλίμακας συναρμογές που συμβάλλουν στον κατακερματισμό του χώρου. Όσον αφορά τον ρόλο τους, φαίνεται να καθιστούν το νεκρό σώμα μη προσβάσιμο και να το διαχωρίζουν ακόμα πιο έντονα από τους ζωντανούς.

Ωστόσο, η χρήση τους δεν αντικαθιστά τους άλλους τρόπους ταφής αλλά αντίθετα συνυπάρχουν διαφορετικές πρακτικές στο ίδιο πλαίσιο, με αποτέλεσμα η συναρμογή να υφίσταται ξανά απεδαφοποίηση λόγω της ενίσχυσης της ετερογένειας των μελών της αλλά και λόγω του πολλαπλασιασμού τους. Παράλληλα, οι πίθοι, ως συναρμογές και ως στοιχεία συναρμογών, συνδέονται και με πρακτικές που δεν σχετίζονται με ταφικές τελετές, καθώς είναι γνωστή και η χρήση τους για αποθηκευτικούς σκοπούς σε οικιστικό πλαίσιο. Ασφαλώς, δεν επιβεβαιώνεται η αποθηκευτική χρήση τους προτού εναποτεθούν στα νεκροταφεία. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο συμβολισμός τους φέρει και το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, ότι δηλαδή ως σχήμα ο πίθος σχετίζεται με το οικιστικό πλαίσιο. Άρα, ως βιογραφικά αντικείμενα εξακολουθούν να φέρουν τα χαρακτηριστικά αυτά στον συμβολισμό τους, παρά τη διαφορετική νοσηματοδότηση που προσλαμβάνουν στο ταφικό πλαίσιο. Συνεπώς, γίνεται εμφανής μια σύνδεση με το οικιστικό περιβάλλον και κατ' επέκταση με τους ζωντανούς, η οποία συμβαδίζει με τη γενικότερη στροφή της προσοχής που παρατηρείται στις τελετουργίες των ζωντανών.

Η προσπάθεια τυποποίησης των ταφικών πρακτικών γίνεται φανερή και στα κεραμικά ευρήματα. Η κεραμική που προέρχεται από τα νεκροταφεία της υπό συζήτηση περιοχής αποτελείται στην πλειονότητά της από σκεύη κατανάλωσης και σερβιρίσματος φαγητού και ποτού. Η ποικιλία των σχημάτων είναι μικρότερη από αυτή της ΠΜ II και εντοπίζεται συγκεντρωμένη κατά κύριο λόγο στους χώρους που δεν σχετίζονται άμεσα με τις ταφές. Τέτοιοι χώροι είναι τα προσκτίσματα στους θολωτούς (π.χ. στη Μονή Οδηγήτριας, στο Απεσωκάρι Β', στο Καμηλάρι Α' και στην Αγία Τριάδα) και οι ανοικτοί χώροι, όπως στη θέση Βορού και στο Καμηλάρι Α', αλλά και σε άλλα κτίρια των νεκροταφείων, τα οποία δεν περιλάμβαναν ανθρώπινα οστά, όπως το Δυτικό και το Νότιο Δωμάτιο στην Αγία Τριάδα. Μάλιστα, όλοι αυτοί οι χώροι παρουσιάζουν και μεταξύ τους διαφορές ως προς τα κεραμικά σύνολα. Έτσι, ενισχύεται η άποψη ότι πλέον οι χώροι του νεκροταφείου έχουν ιδιαίτερα εξειδικευμένη χρήση, ώστε να εξυπηρετούνται τελετουργικές διαδικασίες. Στο σημείο αυτό γίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρη η διάσπαση της ταφικής πρακτικής. Εκτός από τη διάσπαση των τελετών για

τους νεκρούς, η οποία πλέον διαιρείται σε τάφους και οστεοφυλάκια, πίθους και λάρνακες, σε αυτήν την περίπτωση παρατηρείται διαφοροποίηση και στις τελετές που αφορούν τους ζωντανούς. Η διάκριση αυτή κωδικοποιείται με την εξειδικευμένη χρήση κεραμικής.

Τα σχήματα κεραμικών σκευών που εντοπίζονται στα νεκροταφεία συνδέονται συνήθως στη βιβλιογραφία με τελετές κατανάλωσης ποτού. Σύμφωνα με τους Day και Wilson (2004), η κατανάλωση φαγητού και ποτού μπορεί να αποτελέσει γεγονός κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Ωστόσο, από τα ταφικά δεδομένα που παρουσιάζονται στο Κεφάλαιο 2 της παρούσας εργασίας προκύπτει ότι πρόκειται κυρίως για τελετές κατανάλωσης και σερβιρίσματος ποτού και σε λιγότερες περιπτώσεις φαγητού. Σε κάθε περίπτωση, παρατηρείται μια κοινή τελετουργία στα νεκροταφεία της Μεσαράς και των Αστερουσίων, η οποία όμως φέρει και διαφορετικά χαρακτηριστικά κατά περίπτωση. Για παράδειγμα, στο Δυτικό Δωμάτιο της Αγίας Τριάδας εντοπίστηκαν αγγεία κατανάλωσης ποτού, ενώ το Νότιο Δωμάτιο περιλάμβανε αγγεία κατανάλωσης φαγητού. Οπωσδήποτε όμως οι τελετές αυτές δεν σχετίζονται –άμεσα, τουλάχιστον– με τους νεκρούς αλλά με τους ζωντανούς. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι σε σχέση με την πρώιμη Προανακτορική περίοδο, κατά τους ύστερους προανακτορικούς χρόνους η ποικιλομορφία της κεραμικής μειώνεται και εξειδικεύεται στο πλαίσιο κωδικοποίησης των τελετών. Ταυτόχρονα, παρατηρείται και διαφοροποίηση στο αγγείο πόσης. Το υψιποδικό κύπελλο που εντοπίζεται στις τελετές κατανάλωσης των προηγούμενων χρονολογικών φάσεων αντικαθίσταται από το ατομικό κύπελλο, φτάνοντας τελικά στη χρήση του άωτου κωνικού κυπέλλου, που αποτελεί το βασικό σχήμα της MM IB (Michelaki, Campbell-Green & Branigan 2011) (εικόνα 9). Το άωτο κωνικό κύπελλο αποτελεί στοιχείο κωδικοποίησης τόσο της τελετουργίας, όσο και των προσώπων που συμμετέχουν σε αυτή.

Εικόνα 9. Η εξέλιξη του κυπέλλου στο νεκροταφείο της Μονής Οδηγήτριας (προσαρμογή από Michelaki, Campbell-Green & Branigan 2011: figs 4 και 6)

Επομένως, όσον αφορά τις πρακτικές τελετουργικού χαρακτήρα που δεν σχετίζονται άμεσα με τους νεκρούς παρατηρείται επίσης διαίρεση της συναρμογής αυτών των τελετών. Η τελετή, που αρχικά διασπάστηκε και μοιράστηκε σε διαφορετικούς χώρους, διαιρείται εκ νέου, αυτήν τη φορά μέσω άλλων εκφραστικών μεσών, δηλαδή της κεραμικής. Ο ρόλος της κεραμικής είναι απολύτως δραστικός σε μια τελετή κατανάλωσης, καθώς αποτελεί το απαραίτητο υλικό μέσο για την πραγματοποίησή της. Ως απαραίτητο και ιδιαίτερα καθοριστικό στοιχείο της τελετής, δεν μπορεί παρά να φέρει και τους συμβολισμούς της. Τα κεραμικά σκεύη που χρησιμοποιούνται σε αυτές τις πρακτικές φαίνεται να συλλέγουν βιογραφικά στοιχεία που σχετίζονται και με το οικιστικό πλαίσιο –όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του πίθου, που συζητήθηκε προηγουμένως–, στο οποίο επίσης καταναλώνεται ποτό και φαγητό.

Παρά το γεγονός ότι, ως μέλη νέας συναρμογής, νοηματοδοτούνται διαφορετικά κατά την κατανάλωση τελετουργικού χαρακτήρα που πραγματοποιείται σε χώρο ενός νεκροταφείου, τα κεραμικά σκεύη εξακολουθούν να φέρουν τα βιογραφικά τους στοιχεία. Έτσι, ως συναρμογές, έχουν διαπερατά όρια και μπορούν να σχετίζονται με διαφορετικά πλαίσια ταυτόχρονα. Επίσης, ο δραστικός ρόλος τους στη συναρμογή της τελετουργικής κατανάλωσης θα επιβάλλει και τους συμβολισμούς τους, όλα δηλαδή τα στοιχεία που φέρουν ως μέλη πολλών συναρμογών. Ο συσχετισμός τους με το οικιστικό πλαίσιο πιθανώς να ενισχύει την ταυτότητα της πρακτικής που φαίνεται να θέλει να επισημάνει τη διαφορά της σε σχέση με τις πρακτικές για τους νεκρούς. Ταυτόχρονα, τα κεραμικά σκεύη ενισχύουν και την ταυτότητα των συμμετεχόντων, καθώς αποτελούν το μέσο κωδικοποίησης της συμμετοχής τους. Συνεπώς, ο εντοπισμός των αλλαγών στην κεραμική είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την κατανόηση της συγκρότησης της συναρμογής και της νοηματοδότησής της.

Ασφαλώς, η τελετουργική κατανάλωση σε χώρους νεκροταφείων δεν αποτελεί πρακτική που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο. Για παράδειγμα, έξω από τον θολωτό τάφο της Μονής Οδηγήτριας εντοπίζονται σκεύη κατανάλωσης ήδη από την ΠΜ Ι περίοδο (Michelaki, Campbell-Green & Branigan 2011). Ωστόσο, κατά τους ύστερους προανακτορικούς χρόνους η συγκρότησή της αλλάζει, μέσα στο πλαίσιο κωδικοποίησης των ταφικών πρακτικών. Ενδεχομένως εκεί να οφείλεται και η αλλαγή της επιλογής των σχημάτων. Όπως προαναφέρθηκε, η ποικιλία τους μειώνεται και πλέον χρησιμοποιούνται κυρίως δύο σχήματα, τα κύπελλα και οι πρόχοι, με το πρώτο να υπερισχύει αριθμητικά. Επίσης, η

αλλαγή από το υψιποδικό κύπελλο, αγγείο πόσης μεγάλης χωρητικότητας, στα πολλά μικρά κύπελλα μικρής χωρητικότητας αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα που διαφοροποιεί τη συγκρότηση της συναρμογής και συμφωνεί με τη γενικότερη διαίρεση των νεκροταφείων σε επιμέρους συναρμογές μικρής κλίμακας.

Αναφορικά με τα υπόλοιπα είδη των ευρημάτων, στα νεκροταφεία της Μεσαράς και της περιοχής των Αστερουσίων παρατηρείται μείωση των προσωπικών αντικειμένων (με εξαίρεση τις λίθινες σφραγίδες) σε σύγκριση με την πρόιμη Προανακτορική περίοδο. Συνολικά, αποτελούν αισθητά μικρότερα σύνολα από τα κεραμικά, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετοί είναι οι τάφοι που φέρουν ελάχιστα μη κεραμικά αντικείμενα (π.χ. ο Θολωτός Α' στο Απεσωκάρι και ο Θολωτός Α' στη θέση Βορού). Η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί στη μεγαλύτερη σημασία που δίνεται πλέον στις τελετουργίες των ζωντανών, οι οποίες στόχευαν περισσότερο στην αναδιαπραγμάτευση των σχέσεων μεταξύ των τελευταίων.

Ο παραπάνω κατακερματισμός και η διαίρεση συναρμογών μεγάλης κλίμακας σε μικρότερες, φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της κωδικοποίησης των ταφικών πρακτικών σε μια προσπάθεια τυποποίησης της διαδικασίας. Ωστόσο, τα νέα δεδομένα τελικά δημιουργούν αλλαγές στα νεκροταφεία. Ειδικότερα, η κωδικοποίηση των τελετών φαίνεται να θέτει όρια μεταξύ των επιμέρους συναρμογών που συναποτελούν την ευρύτερη συναρμογή ενός νεκροταφείου. Η πιο βασική οριοθέτηση τοποθετείται μεταξύ ζωντανών και νεκρών, ενώ σημαντική είναι και η οριοθέτηση μεταξύ των πρακτικών που σχετίζονται άμεσα με τους νεκρούς και αυτών που συνδέονται έμμεσα ή καθόλου με τους νεκρούς. Τα όρια αυτά είναι ορατά και προκύπτουν από την αλληλεπίδραση ανθρώπινων και μη ανθρώπινων στοιχείων. Η υλική διάσταση των πρακτικών που διαιρούνται γίνεται αρχικά εμφανής από τους νέους χώρους που συνδέονται με διαφορετικά είδη πρακτικών. Η δράση αυτών επιβάλλει χωρικά όρια στο νεκροταφείο και, κατ' επέκταση, δημιουργεί επιμέρους συναρμογές με αποτέλεσμα την απεδαφοποίηση της συναρμογής του νεκροταφείου. Επομένως, καθώς οι συναρμογές πληθαίνουν, πληθαίνουν και οι σχέσεις που μπορούν να προκύψουν στο ταφικό πεδίο μεταξύ στοιχείων και συναρμογών. Ταυτόχρονα, η διαπερατότητα των ορίων των συναρμογών δυνητικοποιεί περαιτέρω το πλαίσιο σχέσεων, με αποτέλεσμα αυτές να μπορούν να επαναπροσδιορίζονται συνεχώς. Προκύπτει, δηλαδή, ένας συνεχόμενος επαναπροσδιορισμός των σχέσεων και μια συνεχής συνδιαλλαγή των συναρμογών και των συστατικών μελών τους, με συνέπεια η ταυτότητα κάθε

συναρμογής να επαναπροσδιορίζεται με τη σειρά της. Η απεδαφοποίηση των συναρμογών και η ρευστότητα του ταφικού πεδίου επιβάλλουν τη συνεχή επαναδιαπραγμάτευση της συγκρότησής τους.

4.2. Βόρεια-κεντρική και κεντρική Κρήτη

Όπως συμβαίνει στην περιοχή της Μεσαράς και των Αστερουσίων που εξετάστηκε προηγουμένως, έτσι και στην περίπτωση της βορειοκεντρικής και κεντρικής Κρήτης το ταφικό πεδίο παρουσιάζει μεταβολές κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο. Οι μεταβολές αυτές σημειώνονται με την εμφάνιση νέων νεκροταφείων αλλά και την επαναχρησιμοποίηση και επέκταση παλαιότερων νεκροταφείων που η χρήση τους είχε σταματήσει στην ΠΜ ΙΙΒ. Ειδικότερα, παρατηρείται και εδώ εντατικοποίηση της ταφικής αρχιτεκτονικής, ωστόσο τα είδη των νεκροταφείων διαφέρουν τόσο από αυτά της Μεσαράς και των Αστερουσίων, όσο και μεταξύ τους. Οπωσδήποτε όμως ο πολλαπλασιασμός των χώρων, που μπορεί να επιτευχθεί είτε με διαίρεση ενός χώρου είτε με προσθήκες, και ο σύνθετος χαρακτήρας των νεκροταφείων αποτελούν και σε αυτήν την περίπτωση βασικό και κοινό χαρακτηριστικό των νεκροταφείων. Μάλιστα, φαίνεται ότι προέκυψαν και σε αυτήν την περίπτωση ως αποτέλεσμα της τυποποίησης της ταφικής διαδικασίας, με άλλα λόγια της κωδικοποίησής της.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το φαινόμενο αυτό μπορεί να διαπιστωθεί ακόμα και σε σπήλαια και βραχοσκεπές. Για παράδειγμα, στο Κυπαρίσσι Β' έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα ισχυρού τοίχου, ο οποίος προφανώς διαιρούσε το σπήλαιο σε διαφορετικούς χώρους. Μάλιστα, βάσει των ευρημάτων, φαίνεται ότι ο ένας χώρος δεν είχε ταφική χρήση, καθώς σε αυτόν εντοπίστηκαν καμένα οστά ζώων. Αυτός ο διαχωρισμός είναι πιθανό να οφείλεται στη διάθεση κωδικοποίησης δύο πρακτικών, η ταυτότητα των οποίων ενισχύεται χάρη στην απομόνωσή τους σε εξειδικευμένους χώρους. Επίσης, παρατηρείται και περαιτέρω διαίρεση του χώρου με τη χρήση πύλων και λαρνάκων για ταφές, η οποία συνεπάγεται διαίρεση των ανθρώπινων καταλοίπων. Η προσθήκη πύλων και λαρνάκων –η οποία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό του ταφικού πεδίου κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο– εντοπίζεται και σε άλλα σπήλαια, όπως στον Πύργο, όπου επίσης αποτελεί στοιχείο διαίρεσης του χώρου. Συνεπώς, βάσει των παραπάνω στοιχείων παρατηρούνται συναρμογές στις οποίες ο

βαθμός εδαφοποίησης μειώνεται λόγω της ετερογένειας που προκύπτει από τους διαφορετικούς χώρους και τις διαφορετικές πρακτικές που τις συγκροτούν.

Σημαντική μεταβολή των συναρμογών παρατηρείται και στο Φουρνί Αρχανών (βλ. **εικόνα 2**, σελ. 41) καθώς κατά την υπό εξέταση περίοδο ο θολωτός παύει να αποτελεί τον βασικό τύπο τάφου του νεκροταφείου, λόγω της εισαγωγής ορθογώνιων ταφικών κτιρίων. Κατασκευάζονται, επίσης, ανοικτές λιθόστρωτες περιοχές, ενώ εισάγεται και η χρήση πίθων και λαρνάκων για ταφές. Οι αλλαγές αυτές συντελούνται, όπως και στις υπόλοιπες περιπτώσεις, στο πλαίσιο τυποποίησης της ταφικής τελετουργίας, με σκοπό την κωδικοποίηση της κάθε τελετής, προκειμένου να ενισχυθεί η ταυτότητά της. Η ετερογένεια των στοιχείων της συναρμογής είναι προφανής και η μείωση του βαθμού εδαφοποίησης φαίνεται να αποτελεί λογικό επακόλουθο. Λόγω της απεδαφοποίησης της συναρμογής και της ετερογένειας των μελών της, δημιουργούνται και σε αυτήν την περίπτωση συναρμογές μικρότερης κλίμακας που αλληλεπιδρούν συνεχώς και προκαλούν στο ταφικό πεδίο ρευστότητα. Το πεδίο είναι τόσο ρευστό που σημαντικές μεταβολές φαίνεται να συμβαίνουν με ευκολία, όπως για παράδειγμα η κατασκευή του προσκτίσματος του Θολωτού Β΄ πάνω από το Ταφικό Κτίριο 7, ενώ μάλιστα και τα δύο κτίρια χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΑ.

Ειδικότερα, η συναρμογή του νεκροταφείου συγκροτείται από διαφορετικούς χώρους που εξυπηρετούν διαφορετικές επίσης τελετουργίες. Κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο, κατασκευάζονται ορθογώνια ταφικά κτίρια, για τα οποία όμως δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρο αν λειτουργούσαν ως οστεοφυλάκια ή αποκλειστικά ως τάφοι. Ωστόσο, τα νέα κτίρια δεν αντικαθιστούν τους θολωτούς τάφους. Άλλωστε, την ίδια περίοδο κτίζεται και ο Θολωτός Β΄ με το πρόσκτισμά του. Αναφορικά με τη χρήση του συγκεκριμένου κτιριακού συγκροτήματος θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μνημειώδης κατασκευή του καθιστά εύλογη την υπόθεση ότι αποτελούσε το κεντρικό κτίριο του νεκροταφείου.

Το συγκρότημα αυτό, ως συναρμογή και συστατικό μέλος της μεγαλύτερης συναρμογής του νεκροταφείου, φαίνεται ότι εξυπηρετούσε διαφορετικές πρακτικές στους χώρους του. Ο θολωτός τάφος αποτελούσε τον κυρίως χώρο ταφής, όμως ταφές εντοπίζονται και στο πρόσκτισμά του. Σε αυτήν την περίπτωση, δηλαδή, τα διαφορετικά κτίρια δεν αποτελούν μέσα κωδικοποίησης διαφορετικών πρακτικών, καθώς τόσο ο θολωτός όσο και το πρόσκτισμα φιλοξενούν ταφές. Παρ' όλα αυτά, η διαίρεση του χώρου υφίσταται, όπως και η διαίρεση των ανθρώπινων καταλοίπων.

Άλλωστε, η αδυναμία διάκρισης διαφορετικής ταυτότητας των αποθέσεων ανθρώπινων καταλοίπων είναι πιθανό να οφείλεται εν μέρει και στην έλλειψη επαρκών αρχαιολογικών δεδομένων.

Παράλληλα, στο πρόσκτισμα του Θολωτού Β΄ παρατηρούνται και χώροι με χαρακτηριστικά που συνδέονται με διαδικασίες τελετουργικού χαρακτήρα και δεν έχουν άμεση σχέση με τις ταφές, όπως η κρύπτη πεσσού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να διακριθεί η κωδικοποίηση της τελετουργίας, καθώς γίνεται εμφανές ότι μια διαδικασία τελετουργικού χαρακτήρα απομονώνεται από τα ανθρώπινα κατάλοιπα και κατ' επέκταση από τους νεκρούς. Μάλιστα, αυτή η ταυτότητα ενισχύεται περαιτέρω χάρη σε άλλα μέσα κωδικοποίησης, όπως η κρύπτη πεσσού. Η συναρμογή του κτιριακού συγκροτήματος, συνεπώς, παρουσιάζει χωρικό κατακερματισμό, αφού αποτελείται από διαφορετικούς χώρους. Μάλιστα, στην περίπτωση του προσκτίσματος παρουσιάζει και κατακερματισμό της τελετουργίας, με αποτέλεσμα τον μεγάλο βαθμό ετερογένειας μεταξύ των στοιχείων της. Ο κατακερματισμός της συναρμογής έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των επιμέρους συναρμογών. Η αύξηση αυτή συνεπάγεται αύξηση και συνεχή αναδιαπραγμάτευση των σχέσεων ετερογενών συνόλων, που ως συναρμογές φέρουν διαπερατά όρια και επιτρέπουν στα στοιχεία τους να μετακινούνται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συναρμογή των ανθρώπινων καταλοίπων, η οποία έχει διαιρεθεί σε διαφορετικούς χώρους. Αυτή η έντονη αλληλεπίδραση πολλαπλών στοιχείων απεδαφοποιεί αισθητά τη συναρμογή και δυνητικοποιεί το ταφικό πλαίσιο του κτιριακού συγκροτήματος, επιτρέποντας να συμβαίνουν σε αυτό αλλαγές.

Η κωδικοποίηση των συναρμογών στο Φουρνί ενισχύεται και μέσω των κινητών ευρημάτων. Όσον αφορά την κεραμική, παρατηρείται διαφοροποίηση των συνόλων μεταξύ διαφορετικών αρχαιολογικών πλαισίων (*context*). Ειδικότερα στα πλαίσια που δεν περιλαμβάνουν ταφές εντοπίζονται σημαντικά μεγαλύτερες ποσότητες κεραμικής, συγκριτικά με αυτά που υπάρχουν ταφές, στις οποίες τα σύνολα κεραμικής είναι μικρότερα. Αντίθετα, όσον αφορά τα μη κεραμικά ευρήματα, αυτά εντοπίζονται κατά κύριο λόγο μαζί με ταφές, ενώ απουσιάζουν από τα άλλα πλαίσια. Γίνεται κατανοητό, συνεπώς, ότι τα κινητά ευρήματα, ως μέσα κωδικοποίησης συναρμογών, ενισχύουν τη διαίρεση που υφίσταται το νεκροταφείο, καθώς κωδικοποιούν εντονότερα τις διαφορετικές πρακτικές που πραγματοποιούνται στους χώρους του. Και σε αυτήν την περίπτωση, όπως παρατηρήθηκε και στα νεκροταφεία της Μεσαράς και των

Αστερουσίων, η ταφική πρακτική διαιρείται σε τελετουργίες που αφορούν τους νεκρούς άμεσα και σε τελετουργίες που δεν τους αφορούν άμεσα και μάλλον σχετίζονται περισσότερο με τους ζωντανούς. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την έντονη διαφοροποίηση των δύο τελετών, μέσω των υλικών μέσων, όπως είναι η αρχιτεκτονική και τα κινητά ευρήματα. Η τάση τυποποίησης της τελετουργίας απαιτεί την ενίσχυση της ταυτότητας κάθε μέρους της τελετουργίας. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία πληθαίνουν οι επιμέρους συναρμογές και η ετερογένεια, με αποτέλεσμα την απεδαφοποίηση της συναρμογής του ταφικού πεδίου.

Το νεκροταφείο των Μαλίων (βλ. **εικόνα 3**, σελ. 41) επίσης παρουσιάζει έντονη διάθεση τυποποίησης της ταφικής διαδικασίας. Παρά το γεγονός ότι διαφέρει σημαντικά από τα νεκροταφεία που έχουν αναφερθεί έως τώρα, εντούτοις διακρίνονται κοινά χαρακτηριστικά ως προς την κωδικοποίηση της τελετουργίας μέσω υλικών εκφραστικών μέσων, όπως η αρχιτεκτονική και τα κινητά ευρήματα. Νέοι τάφοι, καινούργια κτίρια και ποικίλες πρακτικές εντοπίζονται στο νεκροταφείο και η συναρμογή του φαίνεται να μεταβάλλεται σε ένα σύνολο πιο σύνθετο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κτιρίου στον Χρυσόλακκο, το οποίο κατασκευάζεται μέσα στο νεκροταφείο αλλά η χρήση του δεν είναι ταφική. Γενικώς, τα στοιχεία που συγκροτούν το νεκροταφείο παρουσιάζουν εξαιρετική ετερογένεια και το καθιστούν μια ιδιαίτερα σύνθετη συναρμογή.

Ειδικότερα, το νεκροταφείο των Μαλίων, το οποίο επεκτείνεται σημαντικά και σε μεγάλη έκταση κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο, παρουσιάζει σημαντική ετερογένεια όσον αφορά τους επιμέρους χώρους του και τις πρακτικές που συνδέονται με αυτούς. Στη δυτική πλευρά εντοπίζονται ταφές σε βραχοσκεπές και σε λάκκους με κτιστή επένδυση, από τους οποίους άλλοι έχουν κυκλικό σχήμα και άλλοι τριγωνικό. Επομένως, στην περιοχή αυτή η ταφή δεν αποτελεί ιδιαίτερα κωδικοποιημένη διαδικασία. Στην ανατολική του πλευρά το νεκροταφείο παρουσιάζει ένα πεδίο πολύ πιο σύνθετο. Καταρχάς, κατασκευάζεται το κτίριο του Χρυσόλακκου, το οποίο φαίνεται να είναι το σημαντικότερο κτίριο του νεκροταφείου και δεν προοριζόταν για ταφική χρήση. Αντίθετα, με βάση τα ευρήματά του (λιθόστρωτες περιοχές, προστώα, θρανία, κέρνοι), φαίνεται ότι φιλοξενούσε τελετουργικές διαδικασίες που δεν σχετίζονταν με τις ταφές. Τα προαναφερθέντα ευρήματα καθιστούν στη συγκεκριμένη περίπτωση τις τελετουργικές πρακτικές ιδιαίτερα κωδικοποιημένες.

Παράλληλα, δυτικά του Χρυσόλακκου εντοπίζονται δύο κτίρια, εκ των οποίων, παρά το γεγονός ότι έχουν ονομαστεί Ανατολικό Οστεοφυλάκιο Ι και Δυτικό Οστεοφυλάκιο ΙΙ, μόνο το δεύτερο φαίνεται να λειτούργησε αποκλειστικά ως οστεοφυλάκιο, καθώς στο πρώτο εντοπίστηκαν και πρωτογενείς ταφές. Σε αυτήν την περίπτωση, η αρχιτεκτονική δεν αποτελεί μέσο κωδικοποίησης των πρακτικών. Τέλος, κατά την υπό εξέταση περίοδο κτίζεται και η επονομαζόμενη Οικία των Νεκρών, η οποία αποτελείται από εννέα δωμάτια και περιλαμβάνει ταφές σε πίθους. Ωστόσο φαίνεται ότι αρχικά προοριζόταν για άλλου είδους τελετουργίες, όχι άμεσα συνδεδεμένες με τους νεκρούς. Επομένως, και σε αυτήν την περίπτωση, ενώ υπάρχει τάση κωδικοποίησης των πρακτικών, τελικά η συναρμογή αποκωδικοποιείται, καθώς η αρχιτεκτονική ως υλικό μέσο δεν ενισχύει την ταυτότητα της πρακτικής, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι οι ταφές. Συνεπώς, γίνεται κατανοητό ότι τα στοιχεία που συγκροτούν το νεκροταφείο δεν παρουσιάζουν καμία ομοιογένεια και η συναρμογή του κρίνεται έντονα απεδαφοποιημένη.

Οι επιμέρους συναρμογές φέρουν διαφορετικό βαθμό κωδικοποίησης και παρουσιάζουν εξαιρετική ετερογένεια των στοιχείων που τις συγκροτούν, αφού στην πλειονότητά τους αποτελούν σύνθετα κτίρια με ετερογενή μέλη, όπως στο παράδειγμα της Οικίας των Νεκρών. Η απεδαφοποίηση, ως αποτέλεσμα και της έντονης αποκωδικοποίησης ορισμένων συναρμογών, είναι ιδιαίτερα εμφανής και το πεδίο τόσο ρευστό που οι αλλαγές πραγματοποιούνται με ευκολία. Το φαινόμενο αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση της Οικίας των Νεκρών. Όπως προαναφέρθηκε, ενώ φαίνεται ότι αρχικά φιλοξενούσε πρακτικές τελετουργικού χαρακτήρα που σχετίζονταν με τους ζωντανούς, φέροντας μάλιστα και αρχιτεκτονικά στοιχεία που συνδέονταν με το οικιστικό πλαίσιο (όπως το κονίαμα που παρατηρήθηκε σε τρία από τα δωμάτια της), στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για ενταφιασμούς σε πίθους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η χρήση των πίων συνεπάγεται τον περαιτέρω κατακερματισμό ενός ήδη έντονα –σε εννέα δωμάτια– διαιρεμένου χώρου.

Όσον αφορά τα ανθρώπινα κατάλοιπα παρατηρείται μάλλον μέτριος βαθμός κωδικοποίησης της πρακτικής διαχείρισής τους. Ειδικότερα, παρατηρείται τάση απομάκρυνσής τους από τις τελετουργίες των ζωντανών και ενίσχυσης των ταυτοτήτων αυτών των πρακτικών. Ωστόσο, η χρήση ενός τελετουργικού κτιρίου που φέρει χαρακτηριστικά του οικιστικού πλαισίου, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Οικίας των Νεκρών, μειώνει τον βαθμό της κωδικοποίησης. Ενδεχομένως, η χρήση πίων για

τις ταφές στο συγκεκριμένο κτίριο να μπορούσε να ερμηνευτεί ως προσπάθεια ενίσχυσης του διαχωρισμού μεταξύ ζωντανών και νεκρών, καθώς η τοποθέτηση των νεκρών σε φέρετρα δημιουργεί ένα όριο μεταξύ αυτών και του κτιριακού πλαισίου. Σε κάθε περίπτωση το ταφικό πεδίο στο νεκροταφείο των Μαλίων, ως συναρμογή, κρίνεται έντονα απεδαφοποιημένο.

Ο διαχωρισμός που παρατηρείται γενικότερα στα ταφικά δεδομένα μεταξύ των τελετουργιών για τους νεκρούς και τους ζωντανούς εντοπίζεται και στις Γούρνες, όπου αποκαλύφθηκαν ο Τάφος Α΄, που περιείχε τις ταφές, και ο αποθέτης που ο ανασκαφέας ονόμασε «Ιερό Λάκκο», στον οποίο εντοπίστηκε πλούσια κεραμική και καθόλου οστά.

Κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο, ιδιαίτερη περίπτωση για την υπό εξέταση περιοχή αποτελούν ορισμένα νεκροταφεία τα οποία περιλαμβάνουν αποκλειστικά ταφές σε πίθους, όπως είναι ο Άγιος Μύρωνας, το σπήλαιο της Τραπέζας και η νησίδα Αφέντης Χριστός. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα αρχιτεκτονικά στοιχεία είναι ελάχιστα ή ανύπαρκτα και η ταφική πρακτική φαίνεται να είναι κωδικοποιημένη και εδαφοποιημένη σε μεγάλο βαθμό. Τα νεκροταφεία ως συναρμογές χαρακτηρίζονται από ομοιομορφία, καθώς διακρίνεται μια κοινή πρακτική σε όλες τις περιπτώσεις. Επίσης, τα εκφραστικά μέσα είναι σε όλες τις περιπτώσεις κοινά, δηλαδή ταφές σε πίθους και μικρός αριθμός κτερισμάτων.

4.3. Κόλπος Μιραμπέλου και περιοχή Ιεράπετρας

Η ταφική εντατικοποίηση που παρατηρήθηκε στις περιοχές της Μεσαράς, των Αστερουσίων, της βορειοκεντρικής και της κεντρικής Κρήτης δεν διαπιστώνεται στον ίδιο βαθμό στις περιοχές του κόλπου του Μιραμπέλου και της Ιεράπετρας. Ιδιαίτερη περίπτωση για τις υπό συζήτηση περιοχές αποτελεί το νεκροταφείο της Παχειάς Άμμου, η λειτουργία του οποίου ξεκίνησε στην ΠΜ ΙΙΙ και το οποίο περιλάμβανε αποκλειστικά ταφές σε πίθους. Περισσότερα νεκροταφεία αυτού του τύπου θα εμφανιστούν στα τέλη της ύστερης Προανακτορικής περιόδου, τόσο στην περιοχή του κόλπου του Μιραμπέλου (Σφουγγαράς Γουρνιών) όσο και στη βορειοκεντρική Κρήτη (Άγιος Μύρωνας, σπήλαιο Τραπέζας, νησίδα Αφέντης Χριστός Μαλίων). Επιπλέον, δεδομένου ότι στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου του Μιραμπέλου και της Ιεράπετρας δεν παρατηρούνται κατά την ύστερη Προανακτορική σημαντικές μεταβολές ως προς τον αριθμό των ταφικών περιοχών ή το μέγεθός τους, θα πρέπει να επισημανθεί το

γεγονός της επέκτασης του νεκροταφείου των Γουρνιών που πραγματοποιείται στη ΜΜ Ι.

Ειδικότερα, το νεκροταφείο της Παχειάς Άμμου παρουσιάζει έντονη τυποποίηση της ταφικής διαδικασίας και αποτελεί μια συναρμογή με μεγάλο βαθμό κωδικοποίησης και εδαφοποίησης. Οι μονές ταφές σε πίθο, θαμμένο στην άμμο, με λίγα κτερίσματα κεραμικής στο εσωτερικό του, είναι κοινό εκφραστικό μέσο ταυτότητας όλων των ταφών, σε όλη την έκταση του νεκροταφείου και καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης του. Η πρακτική αυτή αποτελεί τη μοναδική πρακτική που εφαρμόζεται στο συγκεκριμένο νεκροταφείο. Από το υπό συζήτηση νεκροταφείο απουσιάζουν στοιχεία που σχετίζονται με τελετουργίες που δεν αφορούσαν άμεσα τους νεκρούς, τελετουργίες δηλαδή που εντοπίζονται στα περισσότερα από τα νεκροταφεία στις περιοχές της Μεσαράς, των Αστερουσίων, της βορειοκεντρικής και της κεντρικής Κρήτης. Επίσης, μεταξύ των συστατικών στοιχείων κυριαρχεί ομοιογένεια, καθώς όλες οι επιμέρους συναρμογές, δηλαδή οι ταφές, παρουσιάζουν κοινή συγκρότηση (ταφή, πίθος, ανθρώπινα κατάλοιπα, κτερίσματα).

Συνεπώς, η συναρμογή του νεκροταφείου στην περίπτωση της Παχειάς Άμμου φαίνεται να έχει μετατραπεί σε στρώμα. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, παρά την εμφανή διαφοροποίηση του συγκεκριμένου νεκροταφείου συγκριτικά με το σύνολο των υπόλοιπων νεκροταφείων, η ταφή σε πίθο ασφαλώς δεν αποτελεί μοναδικό χαρακτηριστικό. Αντίθετα, η έναρξη λειτουργίας του νεκροταφείου συμπίπτει με την εισαγωγή στα κρητικά νεκροταφεία ως ταφική πρακτική του πίθου, ενός σκεύους που ως συναρμογή φέρει, όπως έχει προαναφερθεί, και συμβολισμούς που το συνδέουν με το οικιστικό πλαίσιο. Επομένως, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η χρήση του πίθου συνδέει κατά κάποιον τρόπο το νεκροταφείο της Παχειάς Άμμου με τη γενικότερη τάση τυποποίησης της ταφικής πρακτικής και οργάνωσης του χώρου των νεκροταφείων που απαντάται στην κεντρική και ανατολική Κρήτη. Επίσης, το νεκροταφείο ως συναρμογή αποτελεί μεν ένα συμπαγές σύνολο, όμως ως στοιχείο της ευρύτερης συναρμογής του συνόλου των ταφικών δεδομένων τονίζει την ετερογένεια του ταφικού πεδίου στην ύστερη προανακτορική Κρήτη.

Περνώντας στην περίπτωση των Γουρνιών, βάσει των δεδομένων που παρουσιάζονται στο Κεφάλαιο 2 της παρούσας εργασίας, το νεκροταφείο του Σφουγγαρά ως συναρμογή φαίνεται να διαθέτει μικρότερο βαθμό εδαφοποίησης από το νεκροταφείο της Παχειάς Άμμου. Αυτό συμβαίνει γιατί στον Σφουγγαρά, όπως και στα περισσότερα

νεκροταφεία που έχουν εξεταστεί έως τώρα, η τυποποίηση της ταφικής τελετουργίας την έχει διασπάσει σε τελετουργίες που συνδέονται άμεσα με τους νεκρούς και σε τελετουργίες που αφορούν περισσότερο τους ζωντανούς.

Ταυτόχρονα όμως αυτές οι δύο επιμέρους συναρμογές (τελετουργίες για τους νεκρούς-τελετουργίες για τους ζωντανούς) παρουσιάζουν σημαντική κωδικοποίηση και εδαφοποίηση, καθώς εκτελούνται βάσει επαναλαμβανόμενων μοτίβων που ενισχύουν την ταυτότητά τους. Πιο συγκεκριμένα, οι ταφές οργανώνονται αποκλειστικά σε ταφικούς πίθους (και σε μία περίπτωση σε λάρνακα), οι οποίοι περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα. Επίσης, η συντριπτική πλειονότητα της κεραμικής εντοπίστηκε σε εξωτερικές αποθέσεις και αποτελούνταν ως επί το πλείστον από κωνικά κύπελλα. Τέλος, στο συγκεκριμένο νεκροταφείο τα ανθρώπινα κατάλοιπα εντοπίζονται αποκλειστικά μέσα στους πίθους και η διαχείρισή τους χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια και αυστηρά δομημένη οργάνωση. Συνεπώς, και τα ανθρώπινα κατάλοιπα ως συναρμογή εμφανίζονται σε μεγάλο βαθμό κωδικοποιημένα και εδαφοποιημένα.

Από την άλλη, το Βόρειο Νεκροταφείο των Γουρνιών, παρά το γεγονός ότι σχετίζεται με τον ίδιο οικισμό που σχετίζεται και το νεκροταφείο του Σφουγγαρά, παρουσιάζει μια αισθητά πιο περίπλοκη εικόνα. Ειδικότερα, κατά τη ΜΜ Ι κατασκευάζονται τουλάχιστον δύο νέα ορθογώνια ταφικά κτίρια, οι Τάφοι Ι και ΙΙ, που αποτελούν και τα δύο κτίρια σύνθετης κατασκευής. Αναφορικά με το πρώτο, αποτελείται από δύο χώρους με διαφορετική μεταξύ τους χρήση, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Στον έναν από τους δύο χώρους εντοπίστηκαν ανθρώπινα κατάλοιπα (άρα επρόκειτο για χώρο απόθεσης νεκρών ή αποθήκευσης οστών), ενώ στον δεύτερο αποκαλύφθηκε θρανίο, στοιχείο που συνδέεται με τελετουργίες. Επομένως, στον Τάφο Ι προκύπτουν διαφορετικές πρακτικές, δηλαδή ετερογενή στοιχεία, οι οποίες κωδικοποιούνται κατά πρώτον μέσω της οριοθέτησής τους σε διαφορετικούς χώρους και κατά δεύτερον με επιπλέον στοιχεία που ενισχύουν την ταυτότητά τους, όπως είναι το θρανίο στο δεύτερο δωμάτιο. Συνεπώς, και σε αυτήν την περίπτωση η συναρμογή του κτιρίου απεδαφοποιείται.

Σχετικά με τον Τάφο ΙΙ, αποτελείται και αυτός από δύο χώρους, στο εσωτερικό των οποίων εντοπίστηκαν ταφές σε πίθους και λάρνακες και μικρός αριθμός κινητών ευρημάτων. Έξω από το κτίριο αποκαλύφθηκαν στοιχεία που συνδέονται με τελετουργίες μη άμεσης σχέσης με τους νεκρούς, όπως είναι η λίθινη κατασκευή που μοιάζει με βωμό και ένας λίθινος κέρνος. Γίνεται, επομένως, και σε αυτήν την

περίπτωση εμφανής η διαίρεση της ευρύτερης συναρμογής του τάφου λόγω της ανάγκης να ενισχυθούν οι διαφορετικές ταυτότητες δύο διαφορετικών πρακτικών. Στον Τάφο II ο διαχωρισμός και η κωδικοποίηση των πρακτικών είναι εντονότερα σε σχέση με το προηγούμενο ταφικό κτίριο. Ο διαχωρισμός των δύο πρακτικών εντείνεται, καθώς η μια πρακτική λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό του κτιρίου, ενώ η άλλη στο εξωτερικό. Αντίστοιχα, η εσωτερική πρακτική κωδικοποιείται περαιτέρω, μέσω της χρήσης των ταφικών δοχείων (πίθοι και λάρνακες), κάτι που συμβαίνει και στην εξωτερική πρακτική, με τη χρήση συμβολικών αντικειμένων, όπως είναι ο κέρνος και ο βωμός.

Εν ολίγοις, πρόκειται για ένα νεκροταφείο που, ως συναρμογή, συγκροτείται από έντονα ετερογενή στοιχεία, όπως είναι οι διαφορετικές πρακτικές. Η προσπάθεια οργάνωσης των πρακτικών διαιρεί και σε αυτήν την περίπτωση το ταφικό πεδίο. Όμως, οι επιμέρους συναρμογές φέρουν διαφορετικά στοιχεία οργάνωσης και κωδικοποίησης. Ειδικότερα, στην πρώτη περίπτωση η πρακτική χωρίζεται εντός δωματίων στο εσωτερικό του ίδιου κτιρίου, ενώ στη δεύτερη χωρίζονται μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού και το εσωτερικό κωδικοποιείται ακόμη περισσότερο με τη χρήση ταφικών δοχείων. Επομένως, και η κωδικοποίηση των επιμέρους συναρμογών διαφέρει. Λόγω αυτών των στοιχείων, ο βαθμός εδαφοποίησης του ταφικού πεδίου και των επιμέρους συναρμογών είναι μειωμένος και το πεδίο φαίνεται να είναι αρκετά ρευστό και δυνητικοποιημένο, με αποτέλεσμα οι αλλαγές να μπορούν να συμβούν με ευκολία.

4.4. Ακραία ανατολική Κρήτη

Κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο, στο ανατολικό άκρο της Κρήτης η πλειονότητα των ταφικών δεδομένων προέρχεται από το νεκροταφείο του Πετρά και από τις ευρύτερες περιοχές του Παλαικάστρου και της Ζάκρου. Θα πρέπει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι, σε αντίθεση με τον Πετρά, τα ανασκαφικά δεδομένα από το Παλαικάστρο και από τη Ζάκρο είναι αρκετά περιορισμένα και, ως εκ τούτου, δεν είναι εύκολο να διακριθεί ο βαθμός κωδικοποίησης και εδαφοποίησης των επιμέρους συναρμογών τους.

Ξεκινώντας από την Κεφάλια Πετρά, στην ΠΜ III κατασκευάστηκε ταφικό κτίριο, ενώ κατά την ΜΜ I χρησιμοποιήθηκαν συνολικά έντεκα ορθογώνια ταφικά κτίρια, τα

οποία ήταν οργανωμένα χωροταξικά με διαδρόμους και περιβόλους, καθώς και δύο μεγάλοι ανοικτοί χώροι τελετουργιών. Είναι φανερό, συνεπώς, η έντονη τυποποίηση της ταφικής διαδικασίας και η κωδικοποίηση των επιμέρους συναρμογών. Ειδικότερα, τα ταφικά κτίρια, παρά το γεγονός ότι αποτελούνται από πολλαπλούς χώρους, περιλάμβαναν δευτερογενείς ταφές και κτερίσματα των νεκρών, όπως προσωπικά αντικείμενα και κεραμική, και δεν υπάρχουν στοιχεία από τα οποία να προκύπτει ότι φιλοξενούσαν άλλου είδους τελετουργίες. Συνεπώς, η ταφική πρακτική φαίνεται να είναι αρκετά κωδικοποιημένη.

Τα διάφορα στοιχεία οργάνωσης του νεκροταφείου, όπως είναι οι διάδρομοι και οι περιβόλοι, έχουν ως αποτέλεσμα τον τονισμό των ορίων μεταξύ των συναρμογών και τη διαίρεση του νεκροταφείου σε περισσότερες συναρμογές-συστατικά μέλη. Παράλληλα, η παρουσία ανοικτών περιοχών που φαίνεται ότι προορίζονταν για τελετουργίες που δεν αφορούσαν άμεσα τους νεκρούς συνεπάγεται περαιτέρω κωδικοποίηση των τελετουργιών αυτών, καθώς αυτές λάμβαναν σε χώρους ειδικά διαμορφωμένους για εκείνες. Συνεπώς, συνολικά στο νεκροταφείο παρατηρείται έντονη κωδικοποίηση των ταφικών πρακτικών και εδαφοποίηση των επιμέρους συναρμογών. Όμως, η συνεχής υλική επένδυση στο νεκροταφείο προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι τελετουργικές πρακτικές αναμφίβολα είχε ως αποτέλεσμα αλλαγές που μπορούσαν να απεδαφοποιήσουν την ευρύτερη συναρμογή του νεκροταφείου.

Περνώντας στην περιοχή του Παλαικάστρου, από τα δεδομένα που παρατίθενται στο Κεφάλαιο 2 προκύπτουν οι εξής παρατηρήσεις: Τα διάφορα ταφικά κτίρια εντοπίζονται διάσπαρτα στην ευρύτερη περιοχή και δεν τοποθετούνται εντός των ορίων ενός νεκροταφείου. Επομένως, τα χωρικά όρια δεν είναι πολύ ξεκάθαρα και αν η ευρύτερη περιοχή του Παλαικάστρου θεωρηθεί ως μια συναρμογή, τότε κρίνεται μάλλον σχετικά απεδαφοποιημένη. Οι επιμέρους συναρμογές της, δηλαδή οι διάφοροι τάφοι, φέρουν τα στοιχεία τυποποίησης και οργάνωσης των νεκροταφείων που απαντώνται γενικώς σε κεντρική και ανατολική Κρήτη κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο, όπως είναι τα κτίρια με πολλούς χώρους.

Όμως, τα περιορισμένα δεδομένα δεν επιτρέπουν την κατανόηση της ακριβούς χρήσης τους, αν δηλαδή χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για ταφές, αν λειτουργούσαν και ως οστεοφυλάκια ή αν φιλοξενούσαν και τελετουργίες που συνδέονταν περισσότερο με τους ζωντανούς παρά με τους νεκρούς. Καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις οστά και κεραμική ανευρίσκονται μαζί στους βασικούς χώρους των κτιρίων, δεν γίνεται εμφανές

αν η διαίρεση του χώρου εξυπηρετεί την τυποποίηση της ταφικής διαδικασίας, όπως συμβαίνει σε άλλα νεκροταφεία.

Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι και εδώ τα κεραμικά ευρήματα αποτελούνται κατά κύριο λόγο από πρόχους και κωνικά κύπελλα, σκεύη δηλαδή που συνδέονται με τελετές κατανάλωσης, στοιχείο που συμφωνεί με τη γενικότερη τελετουργική τάση που, όπως έχει προαναφερθεί αρκετές φορές, αφορά κυρίως τους ζωντανούς. Ίσως τα κτίρια ως συναρμογές να ομογενοποιούν τα μέλη τους, δηλαδή τις διαφορετικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό τους, καθώς αυτές τα μέλη αυτά δεν φέρουν πολλά στοιχεία που να ενισχύουν την ταυτότητά τους. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η εικόνα αυτή μπορεί να οφείλεται στην ανεπάρκεια των ανασκαφικών δεδομένων.

Στην περιοχή της Ζάκρου, τέλος, οι τάφοι που χρονολογούνται με ασφάλεια στη ΜΜ Ι εντοπίστηκαν στη θέση Πεζούλες Κεφάλας και αποτελούν και οι δύο ορθογώνια ταφικά κτίρια. Το ταφικό πεδίο σε αυτήν την περίπτωση είναι ιδιαίτερα σύνθετο. Τα δύο κτίρια, αν και ανήκουν στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο, παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους. Ο Τάφος Α' αποτελείται από τρεις χώρους και σημαντικό αριθμό ταφών, όμως, παρά τη διαίρεσή του σε χώρους, δεν επιβεβαιώνεται με ασφάλεια ότι οι χώροι αυτοί διέθεταν διαφορετική χρήση. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο διαίρεσης της ταφικής διαδικασίας σε ταφή και σε αποθήκευση οστών σε χώρους οστεοφυλακίων. Σε κάθε περίπτωση, γίνεται χρήση πύθων και λαρνάκων για τις ταφές, στοιχείο που αποτελεί ένδειξη ενίσχυσης της κωδικοποίησης των πρακτικών.

Από την άλλη, ο Τάφος Β' αποτελείται από έναν χώρο μόνο και φέρει τρεις πρωτογενείς ταφές, εκ των οποίων η μία σε λάρνακα, ενώ οι άλλες δύο ταφές εντός ορθογωνίου πλαισίου οριζόμενου από λίθους. Εκτός των πρωτογενών ταφών, βρέθηκε και πλήθος άλλων οστών και μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Παρά τη συνθετότητα που παρουσιάζεται στον χώρο, η οριοθέτηση των πρωτογενών ταφών αποκαλύπτει μια τάση τυποποίησης της διαδικασίας. Ωστόσο, τα μέσα για την οριοθέτηση αυτή είναι διαφορετικά, καθώς στη μία περίπτωση τα όρια τίθενται από τη λάρνακα, ενώ στις άλλες δύο από λίθινη κατασκευή. Σε κάθε περίπτωση, η διάθεση τυποποίησης και στους δύο χώρους είχε ως αποτέλεσμα, τόσο ειδικά όσο και συνολικά, την αύξηση της ετερογένειας μεταξύ των επιμέρους συναρμογών-συστατικών στοιχείων που τελικά μπορεί να προκαλέσει απεδαφοποίηση των συναρμογών.

4.5. Η συγκρότηση του προσώπου μέσω των ταφικών δεδομένων

Από τα παραπάνω δεδομένα προκύπτει ότι κατά τη διάρκεια της ύστερης Προανακτορικής περιόδου το ταφικό πεδίο στην κεντρική και την ανατολική Κρήτη χαρακτηρίζεται από έντονη ετερογένεια και απεδαφοποίηση. Αυτό γίνεται φανερό από την εξέταση των, ιδιαίτερα διαφορετικών μεταξύ τους, νεκροταφείων που το συγκροτούν, τα οποία με τη σειρά τους συγκροτούνται επίσης από ετερογενή στοιχεία. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις φανερώνεται μια διάθεση για οργάνωση των τελετών μέσω της κωδικοποίησής τους, η οποία φανερώνεται από μια σειρά χαρακτηριστικών. Τέτοια χαρακτηριστικά αποτελούν τα στοιχεία οργάνωσης των νεκροταφείων, η ταφική αρχιτεκτονική και οι πλούσιες αποθέσεις κεραμικής. Οι αποθέσεις αυτές συνδέονται με τελετουργίες, στις οποίες κύριο ρόλο έπαιζε η κατανάλωση ποτού, όπως υποδηλώνει η κυριαρχία κυπέλλου και πρόχου. Παρ' όλα αυτά, δεν παρατηρείται ομοιογένεια των ταφικών δεδομένων. Αντίθετα, η εξέταση των υλικών καταλοίπων αποδεικνύει ότι το ταφικό πεδίο έχει κατακερματιστεί σε πολλές επιμέρους συναρμογές. Το πλήθος των συναρμογών συνεπάγεται και πλήθος σχέσεων τόσο μεταξύ των διαφόρων συναρμογών όσο και μεταξύ των στοιχείων τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απεδαφοποίηση της συναρμογής του ταφικού πεδίου, το οποίο τελικά καθίσταται δυνητικοποιημένο, καθώς το πλήθος των συναρμογών επιτρέπει τη συνεχή αναδιαπραγμάτευση των σχέσεων.

Παρά το γεγονός ότι η απεδαφοποίηση αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό ακόμα και σε διαφορετικής κλίμακας συναρμογές (ευρύτερο ταφικό πεδίο, νεκροταφείο, ταφικές πρακτικές), εντούτοις παρουσιάζονται εξαιρέσεις. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το νεκροταφείο της Παχειάς Άμμου, το οποίο κρίθηκε ως μια αρκετά εδαφοποιημένη συναρμογή. Ωστόσο, ακόμα και σε αυτήν την ιδιάζουσα περίπτωση το νεκροταφείο εμφανίζει παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά που παρατηρούνται και στα υπόλοιπα νεκροταφεία της περιόδου, όπως είναι η χρήση του πίθου ως ταφικού δοχείου.

Όσον αφορά την κωδικοποίηση των συναρμογών του ταφικού πεδίου, παρατηρούνται διαφορετικές τιμές μεταξύ συναρμογών διαφορετικής κλίμακας. Η τιμή της τάσης κωδικοποίησης του ταφικού πεδίου συνολικά φαίνεται να είναι πολύ μικρότερη σε σχέση με την κωδικοποίηση των επιμέρους συναρμογών. Παράλληλα με τη διαίρεση

του χώρου που υφίστανται τα νεκροταφεία, παρατηρείται και έντονη κωδικοποίηση των ταφικών και τελετουργικών πρακτικών. Για παράδειγμα, οι πρακτικές που αφορούν τους νεκρούς διαφοροποιούνται εμφανώς από αυτές των ζωντανών μέσω συγκεκριμένων υλικών μέσων κωδικοποίησης, όπως είναι τα οστεοφυλάκια, τα ταφικά δοχεία και τα κεραμικά σκεύη πόσης. Με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται η ταυτότητα των συναρμογών και εντείνεται η σχετική αυτονομία τους. Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι το ταφικό πεδίο συνολικά παρουσιάζεται αποκωδικοποιημένο, οι επιμέρους συναρμογές φαίνεται ότι είναι μάλλον κωδικοποιημένες. Η κωδικοποίηση αυτή αφορά διαφορετικές κλίμακες συναρμογών, μπορεί δηλαδή να πρόκειται για ολόκληρο νεκροταφείο, όπως αυτό της Παχειάς Άμμου, ή μπορεί να πρόκειται για τελετουργική διαδικασία πόσης με αποκλειστική χρήση άωτου κωνικού κυπέλλου και πρόχου.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, συγκροτείται και το πρόσωπο. Ειδικότερα, το πρόσωπο, ως συναρμογή, αποτελεί και αυτό ένα ετεροσυγκροτημένο σύνολο, δηλαδή ένα σύνολο που συγκροτείται μέσω των σχέσεων ετερογενών στοιχείων, τα οποία μπορούν άλλοτε να προστίθενται και άλλοτε να αφαιρούνται από τη συγκρότησή του. Η σχεσιακή του συγκρότηση υποδεικνύει ότι είναι σε διαλεκτική σχέση και συνυφασμένο με την κοινωνία. Έτσι, κινείται μεταξύ διαφόρων συναρμογών –καθώς ως συναρμογή φέρει και εν μέρει αυτονομία (βλ. το παράδειγμα του στρατιώτη που παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο 3.2)– και δημιουργεί σχέσεις με αυτές και με τα στοιχεία τους. Παράλληλα, η δράση των άλλων συναρμογών, διαφορετική κατά περίπτωση, αλληλεπιδρά επίσης με διαφορετικό τρόπο με το πρόσωπο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το πρόσωπο να συλλέγει βιογραφίες και η ταυτότητά του να συγκροτείται με βάση τη νοηματοδότηση που αποκτά ως μέλος πολλών διαφορετικών συναρμογών. Ταυτόχρονα όμως, και το ίδιο προσδίδει νόημα στις συναρμογές, καθώς χωρίς αυτό η σύστασή τους θα ήταν εντελώς διαφορετική και, ως εκ τούτου, διαφορετικά νοηματοδοτημένη.

Ο σύνθετος σχεδιασμός των νεκροταφείων επηρεάζει το πρόσωπο, το οποίο ως συναρμογή κινείται σε αυτό το πλαίσιο και κατασκευάζεται μέσα σε αυτό. Όσο κατακερματίζεται το νεκροταφείο, τόσο διασπείρεται μέσα σε αυτό και το πρόσωπο μέσω των σχέσεών του με τα διάφορα στοιχεία του νεκροταφείου, τα οποία πληθαίνουν κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο. Όπως φάνηκε από την εξέταση των σχετικών αρχαιολογικών δεδομένων, στην πλειονότητα των περιπτώσεων προκύπτει διαίρεση του χώρου, η οποία επιτυγχάνεται με την κατασκευή αρχιτεκτονικών στοιχείων ή/και με τη χρήση πίθων και λαρνάκων. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις

αποδεικνύεται ότι η διαίρεση αυτή εξυπηρετεί διαφορετικές πρακτικές, όπως η ταφή και η τελετουργική κατανάλωση ποτού. Από τα παραπάνω στοιχεία διαφαίνεται μια γενικότερη τάση διάσπασης και μεταφοράς από το μεγαλύτερο και ενιαίο στο μικρότερο και εξειδικευμένο. Μάλιστα, η τάση αυτή διαπιστώνεται ακόμη και στα κεραμικά σκεύη, με τη σταδιακή αντικατάσταση του υψιποδικού κύπελλου από το άωτο κωνικό κύπελλο (βλ. **εικόνα 9**, σελ. 62).

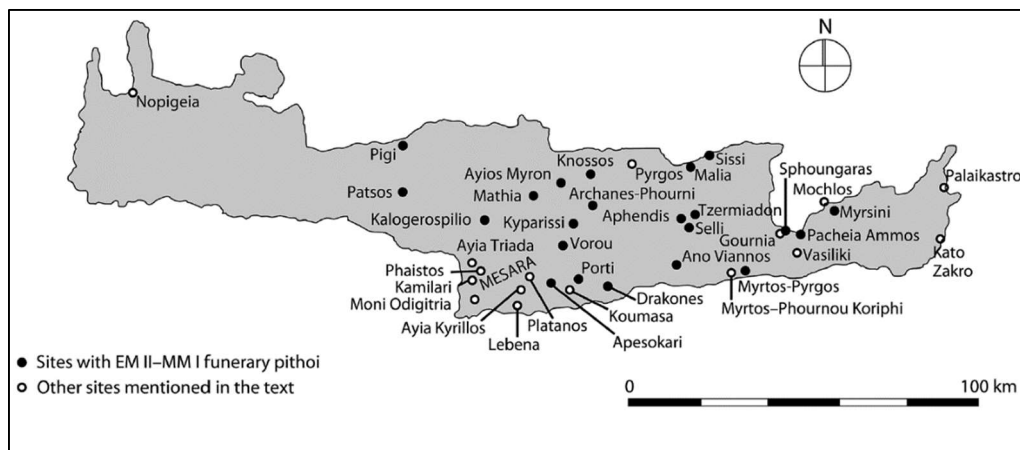
Εφόσον το πρόσωπο συγκροτείται σε αυτό το πλαίσιο, συνυφαίνεται μαζί του και τα συστατικά του στοιχεία προέρχονται από αυτό, είναι εύλογο ότι και το ίδιο υφίσταται αντίστοιχη διαίρεση και ότι διασπείρεται στο πλήθος αλληλεπιδράσεων που προκύπτει λόγω του πλήθους των συναρμογών. Ως μέλος περισσότερων συναρμογών, συλλέγει συνεχώς βιογραφίες και η συγκρότησή του βρίσκεται σε συνεχή επαναπροσδιορισμό. Η διαίρεση αυτή, ωστόσο, δεν αποτελεί μεθοδευμένη προσπάθεια ανάδειξης κάποιας από τις επιμέρους συναρμογές, όπως είναι το πρόσωπο, αλλά προκύπτει από την τάση οργάνωσης και διαχείρισης του ταφικού πεδίου.

Η διασπορά της συναρμογής του προσώπου γίνεται ιδιαίτερα εμφανής και στη διαχείριση του νεκρού ανθρώπινου σώματος. Η τυποποίηση της τελετουργίας είχε ως αποτέλεσμα τη διασπορά του σε τάφους, οστεοφυλάκια, πίθους και λάρνακες. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το νεκρό σώμα αναδιατάσσεται και κατακερματίζεται σε τάφους και οστεοφυλάκια. Η πρακτική αυτή έχει ως αποτέλεσμα το νεκρό σώμα να αποτελεί πλέον μια τμητή οντότητα, τόσο κυριολεκτικά λόγω του πρακτικού ζητήματος της διαίρεσης, όσο και μεταφορικά λόγω της δραστικότητας και του συμβολισμού της διαδικασίας. Το ίδιο αποτέλεσμα επιφέρει και η χρήση πίθων και λαρνάκων, καθώς η εναπόθεση σε πίθους έχει πολλές φορές ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διαίρεση του νεκρού σώματος. Συνεπώς, η συγκρότηση του προσώπου λαμβάνει χώρα σε πολλαπλές θέσεις και δεν είναι δεδομένη αλλά επαναπροσδιορίζεται κάθε φορά που το ανθρώπινο σώμα διασπείρεται. Έτσι, το νεκρό πρόσωπο, ως συναρμογή που συγκροτείται και το ίδιο από ετερογενή στοιχεία και επομένως είναι απολύτως συνυφασμένο με το κοινωνικό του πλαίσιο παρουσιάζεται στο ταφικό πεδίο αρκετά απεδαφοποιημένο.

Παράλληλα, το ζωντανό πρόσωπο συσχετίζεται με το τμητό νεκρό πρόσωπο, που αποτελεί πλέον μέρος του συνόλου υλικών παραγόντων. Τόσο το διαιρεμένο πρόσωπο, όσο και το διαιρεμένο νεκροταφείο έχουν δραστικότητα και φέρουν συμβολισμούς που συντελούν στη συγκρότηση του ζωντανού προσώπου. Η διαδικασία της αναδιάταξης

των ανθρώπινων οστών (είτε σε οστεοφυλάκια, είτε σε πίθους) και οι τελετουργικές διαδικασίες πόσης που λαμβάνουν χώρα στα νεκροταφεία φέρνουν το ζωντανό πρόσωπο σε συνεχή αλληλεπίδραση με τους νεκρούς και το νεκροταφείο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο συγκροτείται μέρος της ταυτότητάς του, που θα ορίζεται τουλάχιστον εν μέρει διαιρεμένο.

Αναφορικά με την κωδικοποίηση του προσώπου, φαίνεται να υπάρχει μια τάση ενίσχυσης της ταυτότητάς του, η οποία διακρίνει το ταφικό πεδίο γενικά και διαφέρει κατά περίπτωση. Εντούτοις, η χρήση πίθων και λαρνάκων αποτελεί κοινή πρακτική και εντατικοποιείται στο ταφικό πεδίο ταυτόχρονα. Επομένως, αποτελεί κοινό στοιχείο κωδικοποίησης του νεκρού προσώπου για την πλειονότητα των νεκροταφείων (εικόνα 10). Η γενικότερη ετερογένεια όμως που παρατηρείται ανά νεκροταφείο συνεπάγεται και διαφορετικά επίπεδα κωδικοποίησης του προσώπου.

Εικόνα 10. Χάρτης της Κρήτης στον οποίο επισημαίνονται τα νεκροταφεία με ΠΜ ΙΙ-ΜΜ Ι πίθους (από Vavouranakis 2014: fig. 1)

Συνεπώς, εφόσον το πρόσωπο συγκροτείται μέσα σε ένα τέτοιο κοινωνικό πλαίσιο παρουσιάζεται και το ίδιο –όπως και το κοινωνικό πλαίσιο– ως απεδαφοποιημένη συναρμογή, που φέρει μάλλον διαφορετικό βαθμό κωδικοποίησης κατά περίπτωση. Ως εκ τούτου, φαίνεται ότι κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο το πρόσωπο ορίζεται με σχεσιακό τρόπο και δεν αποτελεί αδιαίρετη οντότητα σύμφωνη με το δυτικό πρότυπο. Αντιθέτως, όπως αποδείχθηκε παρουσιάζεται εντελώς διαιρεμένο. Παράλληλα, αποτελεί και αυτό μέρος ενός ρευστού και απεδαφοποιημένου συνόλου, στο οποίο όλες οι συναρμογές επαναπροσδιορίζουν συνεχώς τις ταυτότητές τους μέσω των συνεχών σχέσεων που προκύπτουν στο κοινωνικό τους πλαίσιο. Ένα δυνητικοποιημένο πεδίο αναμφίβολα επιτρέπει και ευνοεί την ανάδειξη κάποιου

προσώπου ή κάποιας συλλογικότητας, όμως αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι το πρόσωπο υπήρξε παράγοντας κοινωνικής αλλαγής γενικώς.

5. Σύνοψη και συμπεράσματα

5.1. Το ταφικό πεδίο της ύστερης Προανακτορικής περιόδου και η σχέση του με την προσπάθεια κατανόησης της εμφάνισης των πρώτων ανακτόρων στην Κρήτη

Κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο σημειώνεται μια σειρά σημαντικών αλλαγών στο ταφικό πεδίο της κεντρικής και της ανατολικής Κρήτης: επέκταση των ήδη υπαρχόντων νεκροταφείων και εμφάνιση καινούργιων, σύνθετη χωροταξική οργάνωση των νεκροταφείων λόγω της εντατικοποίησης της ταφικής αρχιτεκτονικής με την κατασκευή νέων κτιρίων και χώρων που εξυπηρετούσαν ποικίλες πρακτικές, εισαγωγή της χρήσης πίθων και λαρνάκων για ταφές, καθιέρωση της συλλογικής κατανάλωσης ποτού (ή και φαγητού, σε ορισμένες περιπτώσεις) ως τελετουργική πρακτική, εξαφάνιση των κυκλαδικών επιρροών, αύξηση των κεραμικών ευρημάτων και μείωση των μεταλλικών. Αυτή η τόσο εμφανής διαφοροποίηση του ταφικού πεδίου τοποθετείται ακριβώς πριν από την ανάδυση των πρώτων ανακτόρων στην Κρήτη, σε μια περίοδο κατά την οποία τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα προέρχονται κατά κύριο λόγο από το ταφικό πεδίο. Συνεπώς, είναι εύλογο το γεγονός ότι η έρευνα έχει συνδέσει τις σημαντικές αλλαγές που παρατηρούνται στα νεκροταφεία των ύστερων προανακτορικών χρόνων με τις συνθήκες που οδήγησαν στην εμφάνιση των ανακτόρων.

Ωστόσο, οι προτεινόμενες ερμηνείες είναι διαφορετικές –και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις αντικρουόμενες– λόγω των στοιχείων που κάθε φορά εστιάζεται η προσοχή των μελετητών. Για παράδειγμα, ως κύριος παράγοντας της πορείας προς την εμφάνιση των ανακτόρων προβάλλεται από ορισμένους ερευνητές η ανάδειξη του ατόμου (π.χ. λόγω της χρήσης πίθων και λαρνάκων για ταφές), ενώ από άλλους η ανάδειξη συλλογικότητας (π.χ. λόγω της ευρέως παρατηρούμενης πρακτικής κατανάλωσης ποτού και φαγητού, στην οποία συμμετείχαν ομάδες ανθρώπων). Από την άλλη, σε πιο πρόσφατες ερμηνείες δεν τίθεται θέμα ανάδειξης μιας από τις δύο έννοιες του δίπολου άτομο-συλλογικότητα. Αντιθέτως, οι αλλαγές που σημειώνονται στα νεκροταφεία θεωρούνται πρακτικές με σκοπό την οργάνωση του χώρου και την τυποποίηση της ταφικής διαδικασίας συνολικά, οι οποίες όμως τελικά οδήγησαν και σε κοινωνικές αλλαγές (βλ. ενδεικτικά Vavouranakis 2014, 2017, Χαμηλάκης 2015).

5.2. Το άτομο ως συναρμογή

Κοινό χαρακτηριστικό των προαναφερθεισών ερμηνειών αποτελεί το ότι η έννοια του ατόμου θεωρείται είτε δεδομένη και μοναδική, είτε δεν εξετάζεται με λεπτομέρεια. Ωστόσο, έρευνες που σχετίζονται με την έννοια του *προσώπου* φανερώνουν ότι ο ορισμός του να είναι κανείς πρόσωπο δεν είναι κοινός σε κάθε κοινωνικό πλαίσιο. Μάλιστα, ο ορισμός του ατόμου αφορά σε είδος προσώπου που έχει διαμορφωθεί εντός του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού και θεωρεί το πρόσωπο ως οντότητα με οριοθετημένη και αδιαίρετη φύση. Όμως το πρόσωπο, καθότι συγκροτείται εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου και βάσει αυτού, φέρει κατά περίπτωση και τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού πλαισίου. Ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατό σε όλες τις περιπτώσεις να θεωρείται ότι αποτελεί άτομο. Οι έρευνες που σχετίζονται με την έννοια του *προσώπου* υποστηρίζουν ότι η συγκρότηση του προσώπου είναι σχεσιακή, διότι προκύπτει μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο κοινωνικό του πλαίσιο μεταξύ ανθρώπων αλλά και άλλων μη ανθρώπινων στοιχείων. Επομένως, η διάκριση του προσώπου θα πρέπει να αναζητηθεί στη σχέση του με το συλλογικό, σχέση που αναπτύσσει ο DeLanda στη θεωρία του για τη λειτουργία των συνόλων ή αλλιώς συναρμογών. Για αυτόν τον λόγο στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η εφαρμογή της θεωρίας της συναρμογής στο ταφικό πεδίο της ύστερης προανακτορικής Κρήτης.

5.3. Εφαρμογή της θεωρίας της συναρμογής στα ταφικά δεδομένα της ύστερης Προανακτορικής περιόδου

Από την εφαρμογή της θεωρίας της συναρμογής στα ταφικά δεδομένα της ύστερης Προανακτορικής περιόδου προκύπτουν δύο κοινά στοιχεία: η τάση κωδικοποίησης διαφορετικών πρακτικών στα νεκροταφεία και η απεδαφοποίηση των νεκροταφείων λόγω της κατάτμησής τους σε πολλούς επιμέρους χώρους. Μάλιστα, το τελευταίο χαρακτηριστικό διακρίνεται τόσο σε ήδη υπάρχοντα νεκροταφεία (στα οποία υπήρξαν προσθήκες) όσο και σε καινούργια (τα οποία σχεδιάστηκαν εξ αρχής με σύνθετο τρόπο). Το γεγονός ότι αυτά τα δύο φαινόμενα παρατηρούνται τόσο έντονα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο σε όλη την κεντρική και την ανατολική Κρήτη δεν μπορεί να θεωρεί τυχαίο ούτε σε ό,τι αφορά τις ευρύτερες εξελίξεις στην Κρήτη, ούτε σε ό,τι αφορά τη σχέση των δύο φαινομένων μεταξύ τους. Ειδικότερα, η διαίρεση του χώρου φαίνεται να προέκυψε ως αποτέλεσμα της προσπάθειας οργάνωσης της ταφικής

διαδικασίας και της προσπάθειας απόδοσης ταυτότητας στα διαφορετικά στοιχεία της ταφικής διαδικασίας. Άλλωστε, γενικώς διακρίνεται έμφαση στον διαχωρισμό της τελετουργίας των ζωντανών από τους νεκρούς, μια έμφαση που εκφράζεται κυρίως μέσω των χωρικών ορίων που τοποθετούνται μεταξύ των πρακτικών. Σημαντικό ρόλο σε αυτόν τον διαχωρισμό κατέχει η χρήση πήλινων ταφικών δοχείων (πίθοι και λάρνακες), η οποία απαντάται στην πλειονότητα των νεκροταφείων και πρωτοεμφανίζεται κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Καθώς ο υλικός πολιτισμός έχει ενεργό ρόλο στο κοινό δίκτυο σχέσεων με τους ανθρώπους, τα αποτελέσματα της κωδικοποίησης των πρακτικών δεν προκύπτουν μόνο από την ανθρώπινη πρόθεση για οργάνωση αλλά και από τη δράση των ίδιων των υλικών στοιχείων. Σύμφωνα, δηλαδή με τη θεωρία της συναρμογής, όλα τα συστατικά στοιχεία –ανθρώπινα, υλικά και άυλα– αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και έχουν εξίσου ενεργό ρόλο στη συγκρότηση και τη λειτουργία των συναρμογών. Επομένως, η πρόθεση για οργάνωση ενός νεκροταφείου έχει ως αποτέλεσμα τη διαίρεσή του μέσω υλικής επένδυσης (π.χ. νέοι χώροι, πίθοι και λάρνακες) και στη συνέχεια τη δημιουργία νέων συναρμογών στις οποίες τα υλικά μέσα δρουν και υπερτονίζουν την ετερογένεια. Αυτή η διαδικασία τυποποίησης της τελετουργίας αλλά και η ίδια η τελετουργία τελικά με τη δράση της και τον συμβολισμό της εντείνουν τη διαίρεση των νεκροταφείων. Η διάσπασή τους σε μικρότερους χώρους τελικά προκαλεί την απεδαιματοποίησή τους, δημιουργώντας ένα πεδίο ρευστό, συνεχούς αναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων μεταξύ πλήθους συναρμογών.

Η διάσπαση του ταφικού πεδίου διαπιστώνεται σε συναρμογές διαφορετικής κλίμακας. Παρά το γεγονός ότι η ίδια τάση τυποποίησης των νεκροταφείων ακολουθείται τόσο στην κεντρική όσο και στην ανατολική Κρήτη, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις μεταξύ των νεκροταφείων. Εντοπίζονται νεκροταφεία με θολωτούς τάφους, νεκροταφεία με θολωτούς και ορθογώνια ταφικά κτίρια, νεκροταφεία μόνο με ορθογώνια ταφικά κτίρια, νεκροταφεία με αποκλειστική χρήση πίθων, ταφικές βραχοσκεπές κ.ά. Παράλληλα, διασπάσεις πραγματοποιούνται και εντός της συναρμογής του κάθε νεκροταφείου, καθώς διακρίνονται διαιρέσεις σε ταφικούς και τελετουργικούς χώρους, σε κλειστούς και ανοιχτούς χώρους. Οι επιμέρους αυτές συναρμογές υφίστανται και περαιτέρω διαίρεση, όπως για παράδειγμα στη διαχείριση του νεκρού σώματος, το οποίο διαιρείται σε τάφους, πίθους ή λάρνακες και οστεοφυλάκια, πάλι με την πρόθεση της οργάνωσης του νεκρού σώματος. Έτσι, γίνεται

φανερό ότι η τυποποίηση των ταφικών ή τελετουργικών πρακτικών είχε ως αποτέλεσμα τη διάσπαση του ταφικού πεδίου, την εντατικοποίηση της ετερογένειας και, συνεπώς, την απεδαφοποίηση των συναρμογών.

Τα ταφικά δεδομένα της περιόδου συγκροτούν την εικόνα ενός σύνθετου πεδίου τόσο γενικά όσο και ειδικά, όταν εξετάζονται οι επιμέρους περιπτώσεις. Διακρίνεται μια κοινή τάση, η οποία όμως αφενός υλοποιείται διαφορετικά κατά περίπτωση, αφετέρου η υλοποίησή της προκαλεί εκ νέου διαφοροποιήσεις μικρότερης κλίμακας. Δεδομένου ότι οι κοινωνικές εξελίξεις δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως προδιαγεγραμμένες στην ανθρώπινη πρόθεση αλλά ως αποτέλεσμα του ενεργού ρόλου ανθρώπων, υλικού πολιτισμού και άλλων μη ανθρώπινων στοιχείων, όπως οι συμβολισμοί και οι ιδέες, σε ένα κοινό δίκτυο δυναμικών σχέσεων, η απεδαφοποίηση των συναρμογών δεν μπορεί παρά να αποτελεί σημαντικό παράγοντα των κοινωνικών αλλαγών. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τη θεωρία της συναρμογής, οι αλλαγές μικρής κλίμακας μπορούν να οδηγήσουν τελικά σε αλλαγή μεγαλύτερης κλίμακας.

5.4. Το πρόσωπο κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο

Το πρόσωπο, ως συναρμογή που συγκροτείται μέσα σε αυτό το σύνθετο πλαίσιο, συγκροτείται από πλήθος σχέσεων ετερογενών στοιχείων και κρίνεται απεδαφοποιημένο. Επομένως, το πρόσωπο, τουλάχιστον βάσει των ταφικών δεδομένων, δεν φαίνεται να έχει τη μορφή ατόμου που αποτελεί μια φυσικά αδιαίρετη οντότητα αλλά, αντιθέτως, εμφανίζεται απόλυτα διαιρεμένο. Λόγω της γενικευμένης τάσης κωδικοποίησης του ταφικού πεδίου αλλά και του ίδιου του προσώπου (όπως φανερώνει η διαχείριση του νεκρού σώματος, το οποίο τακτοποιείται σε νεκρικά δοχεία, σε τάφους και οστεοφυλάκια), τελικά το νεκρό πρόσωπο διασπείρεται στον χώρο. Η πρακτική αυτή έχει δραστηριότητα και φέρει συμβολισμούς, με αποτέλεσμα να προβάλλει το πρόσωπο ως διαιρεμένο. Επομένως, δεν μπορεί να γίνει λόγος για ανάδειξη αδιαίρετης ατομικότητας, καθώς το πρόσωπο συγκροτείται σε ένα ρευστό πλαίσιο, στο οποίο το πλήθος των συστατικών στοιχείων συσχετίζεται και επαναπροσδιορίζει την ταυτότητα του συνεχώς. Συνεπώς, από τα δεδομένα που εξετάστηκαν φαίνεται να προκύπτει ότι το πρόσωπο κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο μάλλον δεν αποτελούσε άτομο, έτσι όπως αυτό ορίζεται στον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό (δηλαδή, φύσει αδιαίρετη οντότητα), αφού παρουσιάζεται απεδαφοποιημένο.

Βάσει της ανάλυσης που προηγήθηκε, δεν προκύπτει μεθοδευμένη ανάδειξη του προσώπου, χωρίς αυτό να σημαίνει όμως ότι αναιρείται η σημασία της ύπαρξής του ή ο ενεργός ρόλος του, ούτε ότι αποκλείεται η ανάδειξη κάποιου υποκειμένου. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις διακρίνεται η σημαντικότητα του υποκειμένου, η οποία βέβαια ορίζεται σε κάθε περίπτωση σχεσιακά, αλλά μπορεί να διατηρήσει και ως συναρμογή μέρος της αυτονομίας της. Η σημασία του υποκειμένου υποδηλώνεται σε διάφορες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα όταν κατά την αναδιάταξη των ανθρώπινων οστών διατηρείται το κρανίο ή τα μακρά οστά, στην επένδυση που συνεπάγεται η ανοικοδόμηση οστεοφυλακίων και στη χρήση του πύθου ως σημαντικού αντικειμένου της οικιστικής ζωής. Ταυτόχρονα, η δραστηριότητα των ίδιων των ταφικών δοχείων, ιδίως σε περιπτώσεις που φέρουν ατομικές ταφές, όπως στο παράδειγμα της Παχειάς Άμμου, φέρει επίσης το ίδιο αποτέλεσμα. Μάλιστα, στο συγκεκριμένο παράδειγμα το πρόσωπο κρίνεται μάλλον εδαφοποιημένο και επομένως θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι φέρει ατομικά χαρακτηριστικά. Επίσης, η χρήση του «ατομικού» κωνικού κυπέλλου αποτελεί παράδειγμα σχετικής αυτονομίας των προσώπων. Ωστόσο, το γεγονός ότι καταλήγει στον σωρό με τα υπόλοιπα κύπελλα, αποτελεί στοιχείο που φανερώνει και πάλι τη σχεσιακή συγκρότησή του μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο. Συνεπώς το πρόσωπο που αναδύεται από την ανάλυση που προηγήθηκε είναι τμητό και διεσπαρμένο αλλά πιθανώς να μπορούσε να συσχετίζεται και να δημιουργεί συνομαδώσεις και σχέσεις πιο εύκολα από το συμβατικό άτομο. Αυτό συμβαίνει διότι διατηρεί μια αυτονομία, η οποία όμως είναι σχεσιακά ορισμένη και συνεχώς επαναπροσδιορισμένη και όχι αδιαίρετη ή ουσιοκρατική.

Ως εκ τούτου, μέσω της συγκεκριμένης οπτικής του προσώπου, φαίνεται ότι αναιρούνται οι αντιθέσεις μεταξύ των ερμηνειών που έχου προταθεί από τον Καρυτινό, τη Ρελάκη και την Anderson σχετικά με τις σφραγίδες. Αν δηλαδή τα πρόσωπα ήταν τμητά, τότε οι σφραγίδες θα μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να αποτελούν προσωπικά αντικείμενα αλλά και μέρη διασποράς προσώπου σε άλλες συναρμογές. Επίσης, η θέαση της κοινωνίας ως σχετικά απεδαφοποιημένης συναρμογής καθιστά καλύτερα κατανοητή τη δυνατότητα ορισμένων τεχνιτών να υπερβούν τα στενά όρια δράσης της κοινότητας και να ανοιχτούν σε ευρύτερες χωρικές κλίμακες. Ακόμα, η άποψη του Χαμηλάκη περί προσώπου επιβεβαιώνεται με βάση τα ταφικά δεδομένα, όμως δεν αφορά αποκλειστικά ζητήματα κοινοτικής μνήμης αλλά έχει και αναλυτικό

χαρακτήρα, καθώς δείχνει πώς ήταν οργανωμένη η κοινωνική διάδραση κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Τα στοιχεία αυτά της κοινωνικής διάδρασης δεν φαίνεται να συμπίπτουν με κοινωνική οργάνωση και άρα ούτε με κανόνες ιεραρχίας ή ετεραρχίας. Αντιθέτως, φαίνεται να συμφωνούν με την άποψη του Βαβουρανάκη σχετικά με το νεκροταφείο του Πετρά, ο οποίος υποστηρίζει ότι πρόκειται για κοινωνικό σύνολο που φέρει τα χαρακτηριστικά του *πλήθους*. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το *πλήθος* αποτελεί ένας σύνολο λιγότερο συνεκτικό από το κράτος αλλά περισσότερο από τον *όχλο* (Vavouranakis 2017: 393). Το σύστημα αυτό δεν απαιτεί ομοιογένεια και αποτελείται από κοινωνικά σύνολα μεγαλύτερης ή μικρότερης κλίμακας με διαφορετικά συστήματα αξιών που συνυπάρχουν χωρίς ιεραρχικές σχέσεις, ενώ παράλληλα επιτρέπει στο πρόσωπο να αναδειχθεί. Βάσει της διαίρεσης και της ετερογένειας που προκύπτει από τα δεδομένα της πλειονότητας των νεκροταφείων, το σχήμα αυτό θα μπορούσε να αφορά συνολικά την οργάνωση του ταφικού πεδίου στην κεντρική και ανατολική Κρήτη. Επομένως, φαίνεται ότι οι συναρμογές, ως κοινωνικά σύνολα διαφορετικής κλίμακας, μπορούν να συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν υπό τους όρους του *πλήθους* και όχι κάποιας οργανωμένης δομής.

5.5. Η απεδαφοποίηση του ταφικού πεδίου ως παράγοντας της πορείας προς την ανάδυση των ανακτόρων

Εν κατακλείδι, η απεδαφοποίηση των συναρμογών του ταφικού πεδίου και η κοινωνική ρευστότητα που προκύπτει από τα υλικά κατάλοιπα των νεκροταφείων συνθέτουν ένα πλαίσιο δυνητικοποιημένο, ένα πλαίσιο δηλαδή στο οποίο οι δομές είναι αρκετά χαλαρές και τα συστατικά στοιχεία του οποίου δεν φέρουν ιεραρχικούς ρόλους. Τα υποσύνολα ενός τέτοιου πλαισίου δεν έχουν συγκροτηθεί με παγιωμένο τρόπο και οι ταυτότητές τους επαναπροσδιορίζονται συνεχώς. Ως εκ τούτου, είναι φυσικό οποιαδήποτε συναρμογή ενός δυνητικοποιημένου πλαισίου (είτε αυτή είναι κάποιο πρόσωπο είτε κάποια συλλογικότητα) παρουσιάσει πιο συγκροτημένη δομή να αναδειχθεί και να ξεχωρίσει. Γίνεται, επομένως, κατανοητό ότι λόγω της έντονης ρευστότητας που έχει προκληθεί από την τυποποίηση των ταφικών πρακτικών στα νεκροταφεία έχει δημιουργηθεί ένα πλαίσιο εντός του οποίου μπορούν εύκολα να συμβούν αλλαγές και να ενσωματωθούν σε αυτό, καθώς δεν υπάρχει αυστηρή δομή

και κατ' επέκταση κανόνες ή νόρμες που να την απορρίπτουν. Έτσι, αν μια συναρμογή καταφέρει ή προκύψει να γίνει πιο συνεκτική, μπορεί εύκολα να ξεχωρίσει και να αναδειχθεί μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Άρα, η απεδαιχτοποίηση του ταφικού πεδίου κρίνεται ως σημαντικός παράγοντας κοινωνικών αλλαγών, καθώς αποτελεί μια βάση στην οποία μπορεί να επιβληθεί μια αρχή, όπως αυτή των ανακτόρων που εμφανίζονται κατά τη MM IB, αφού η ρευστότητα έχει βρεθεί στο αποκορύφωμά της κατά τη MM IA.

Το πρόσωπο ως συναρμογή μπορεί να έχει ενεργό ρόλο στις κοινωνικές αλλαγές, όχι όμως ως παράγοντας αυτός καθ' αυτός αλλά μέσω των σχέσεών του με το κοινωνικό πλαίσιο. Η εξέταση του προσώπου ως σύνολο σχεσιακά ορισμένο στο κοινωνικό του πλαίσιο επέτρεψε την ανάδειξη του ταφικού πλαισίου και του προσώπου ως απεδαιχτοποιημένες συναρμογές που παρουσιάζουν μεταξύ τους σχέσεις εξάρτησης, καθότι το πρόσωπο συγκροτείται στο πλαίσιο και το πλαίσιο συγκροτείται με τη δράση του προσώπου ως συστατικό στοιχείο. Η μελέτη αυτής της σχέσης αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει οργάνωση που να δικαιολογεί όρους όπως είναι η ιεραρχία και η ετεραρχία. Φαίνεται ότι το ταφικό πεδίο αποτελεί δυνητικοποιημένο πλαίσιο με πλήθος επιμέρους συναρμογών που διατηρούν σχετική αυτονομία και μπορούν να αναδειχθούν ανά πάσα στιγμή. Γίνεται κατανοητό, συνεπώς, ότι η προσέγγιση του προσώπου ως συναρμογής, δηλαδή ως ενός συνόλου που κατασκευάζεται μέσα από τις σχέσεις ανθρώπων, υλικού πολιτισμού αλλά και άυλου, προσφέρει τη δυνατότητα μιας διαφορετικής προσέγγισης των ταφικών δεδομένων. Μέσω αυτής της προσέγγισης έρχονται στο επίκεντρο οι σχέσεις που προκύπτουν από τα δεδομένα και όχι οι ταυτότητες των κοινωνικών συνόλων. Έτσι, δίνεται η δυνατότητα για μελέτη της δράσης όλων αυτών των στοιχείων, μιας δράσης που ευθύνεται τελικά για κοινωνικές αλλαγές, όπως είναι η εμφάνιση των πρώτων ανακτόρων.

6. Βιβλιογραφία

6.1. Ελληνική βιβλιογραφία

- Αλεξίου Σ. 1951. «Πρωτομινωικά ταφικά παρά το Κανλί-Καστέλλι Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά* 5: 275-294.
- . 1963. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 18.Β2: 309-316.
- . 1967. «Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 22.Β2: 480-488.
- Βαβουρανάκης Γ. 2012. «Ο θολωτός τάφος Β στη θέση Απεσωκάρι Μεσαράς», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 2, Ρέθυμνο: 144-153.
- . 2015. «Ο ΠΜ-ΜΜ θολωτός τάφος Β στο Απεσωκάρι Μεσαράς. Τα αποτελέσματα των εργασιών των ετών 2012 και 2013», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 3, Ρέθυμνο: 217-226.
- Γεροντάκου Ε. 2003. «Δύο μεσομινωικοί αποθέτες στο νεκροταφείο του Πλατάνου», στο Α. Βλαχόπουλος & Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, Αθήνα: 295-322.
- Γκαλανάκη Κ. 2006. «Πρωτομινωικό ταφικό σύνολο στην πρώην Αμερικανική Βάση Γουρνών Πεδιάδος», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Α2, Ηράκλειο: 227-241.
- Dickinson O. 2003. *Αιγαίο, Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα. (Πρωτότυπο: *The Aegean Bronze Age*, Κέμπριτζ 1994.)
- Ηλιόπουλος Θ. «Λασιθιώτικα βουνά», *ΑΔ* 51.Β2: 658.
- Καρυτινός Α. 1996. «Οι ζωομορφικές σφραγίδες των Αρχαίων», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Α2, Ηράκλειο: 37-50.
- Λεμπέση Α. 1977. «Άγιος Μύρων», *ΑΔ* 32.Β2: 314-315.

- Μαντζουράνη Ε. 2002. Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και αρχιτεκτονική από τη Νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους, Αθήνα.
- Μαρινάτος Σ. 1929. «Πρωτομινωικός θολωτός τάφος παρά το χωρίον Κράσι Πεδιάδος», *ΑΔ* 12: 102-141.
- . 1930-1931. «Δύο πρώιμοι μινωικοί τάφοι εκ Βορού Μεσαράς», *ΑΔ* 13: 137-170.
- Πλάτων Ν. 1956. «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1956», *Κρητικά Χρονικά* 10: 405-422.
- . 1959. «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959», *Κρητικά Χρονικά* 13: 359-393.
- . 1967. «Ανασκαφαί Ζάκρου», *ΠΑΕ* 122: 162-194.
- . 1971. «Ανασκαφαί Ζάκρου», *ΠΑΕ* 126: 231-275.
- . 1991. «Ζάκρος», *Έργον*: 116-118.
- Ρεθεμιωτάκης Γ. 1984. «Θέση Μπαΐρια Γάζι», *ΑΔ* 39.Β: 296.
- . 1998. «Αϊτάνια», *ΑΔ* 53.Β3: 853.
- Σακελλαράκης Γ. & Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη. 1997. *Αρχάνες, μια νέα ματιά στη μινωική πόλη*, Αθήνα.
- Σάλτος Β. 2000. «Ζητήματα ταφικής αρχιτεκτονικής στη νότια Κρήτη κατά την Προανακτορική περίοδο», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Α3, Ηράκλειο: 193-200.
- Σερπετσιδάκη Ι. 1994. «Κυπαρίσσι Τεμένους, θέση Καπέλλα», *ΑΔ* 49.Β2: 700-701.
- . 2006. «Προανακτορικός σπηλαιώδης τάφος στο Κυπαρίσσι», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Α2, Ηράκλειο: 243-258.
- Χαμηλάκης Γ. 2015. *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις. Βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση*, Αθήνα. [Πρωτότυπο: *Archaeology and the senses. Human experience, memory, and affect*, Κέμπριτζ 2013.]
- Χατζιδάκης Ι. 1915. «Πρωτομινωικοί τάφοι παρά το χωρίον Γούρνες», *ΑΔ* 1.Παράρτημα: 59-63.
- . 1918. «Μινωικοί τάφοι εν Κρήτη», *ΑΔ* 4.Παράρτημα: 45-87.

6.2. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Alexiou S. & P. Warren. 2004. The Early Minoan tombs of Lebena, southern Crete (SIMA 30), Sävedalen.
- Anderson E. 2016. Seals, craft and community in Bronze Age Crete, Νέα Υόρκη.
- Banti L. 1930-1931. «La grande tombe a tholos di Hagia Triadha», *ASAtene* 13-14: 155-241.
- Betancourt P. (επιμ.). 2014. Hagios Charalambos, a Minoan burial cave in Crete. Volume I: Excavation and portable objects (Prehistory Monographs 47), Φιλαδέλφεια.
- Betancourt P. & C. Davaras. 2002. Pseira VI: The Pseira cemetery 1. The surface survey (Prehistory Monographs 5), Φιλαδέλφεια.
- . 2003. Pseira VII: The Pseira cemetery 2. Excavation of the tombs (Prehistory Monographs 6), Φιλαδέλφεια.
- Branigan K. 1968. Copper and bronze working in Early Bronze Age Crete (SIMA19), Lund.
- . 1971. «Cycladic figurines and their derivatives in Crete», *BSA* 66: 57-78.
- . 1993. Dancing with death. Life and death in southern Crete c. 3000-2000 BC, Άμστερνταμ.
- . 1995. «Social transformation and the rise of the state in Crete», στο R. Laffineur & W.-D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA. Society and state in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994 (Aegaeum 12)*, Λιέγη: 33-42.
- Branigan K. & T. Campbell-Green. 2010. «Interpretation of the pottery assemblage», στο A. Vasilakis & K. Branigan, *Moni Odigitria. A Prepalatial cemetery and its environs in the Asterousia, Southern Crete (Prehistory Monographs 30)*, Φιλαδέλφεια: 127-143.
- Branigan K. & A. Vasilakis. 2010. «The Hagiopharango in the Early Bronze Age», στο A. Vasilakis & K. Branigan, *Moni Odigitria. A Prepalatial cemetery and its*

- environs in the Asterousia, Southern Crete (Prehistory Monographs 30), Φιλαδέλφεια: 265-269.
- Cadogan G. 1978. «Pyrgos, Crete», AR 1977-1978: 70-84.
- Catapoti D., From power to paradigm. Rethinking the emergence of the “palatial phenomenon” in Bronze Age Crete, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Sheffield.
- Cultraro M. 2000. «La brocchetta dei vivi per la sete dei morti. Riconsiderazione delle camerette a sud della grande tholos di Haghia Triada», Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμος Α1, Ηράκλειο: 309-326.
- . 2003. «La grande tholos di Haghia Triada. Nuovi dati per un Vecchio complesso», Creta Antica 4: 301-328.
- Davaras C. & P. Betancourt. 2004. The Hagia Photia cemetery. Volume I: The tomb groups and architecture (Prehistory Monographs 14), Φιλαδέλφεια.
- Day P. & D. Wilson. 2004. «Ceramic change and the practice of eating and drinking in Early Bronze Age Crete», στο P. Halstead & J. Barrett (επιμ.), Food, cuisine and society in prehistoric Greece (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5), Σέφιλντ: 45-62.
- Day P., D. Wilson & E. Kiriati. 1998. «Pots, labels, and people. Burying ethnicity in the cemetery at Aghia Photia», στο K. Branigan (επιμ.), Cemetery and society in the Aegean Bronze Age (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1), Σέφιλντ: 133-149.
- DeLanda M. 2016. Assemblage theory, Εδιμβούργο.
- Deleuze G. & F. Guattari. 1980. *Mille plateaux. Capitalisme et schizophrénie*, 2, Παρίσι.
- Demargne P. 1945. Fouilles exécutées a Mallia. Exploration des nécropoles (1921-1933), I (*ÉtCrét* 7), Παρίσι.
- Di Vita A. 1998-2000. «Atti della scuola, 1998-2000. Haghia Triada», ASAtene 76-78: 390-397.

- Driessen J. 2009. «Excavations on the Kephali at Sissi. Introduction», στο J. Driessen κ.ά. (επιμ.), *Excavations at Sissi. Preliminary report on the 2007-2008 campaigns* (Aegis 1), Λουβέν: 19-44.
- . 2018. «Beyond the collective... The Minoan palace in action», στο M. Relaki & Y. Papadatos (επιμ.), *From the foundations to the legacy of Minoan archaeology. Studies in honour of Professor Keith Branigan* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 12), Οξφόρδη & Φιλαδέλφεια: 291-313.
- Flouda G. 2014. «Minoan communities and commemorative practices. The late Prepalatial to Protopalatial tholos tomb A at Apesokari/Crete», *The Center for Hellenic Studies Research Bulletin* 3, http://nrs.harvard.edu/urn-3:hnc.essay:FloudaG.Minoan_Communities_and_Commemorative_Practices.2014.
- Fowler C. 2004. *The archaeology of personhood. An anthropological approach*, Λονδίνο.
- . 2016. «Relational personhood revisited», *CAJ* 26: 397-412.
- Georgoulaki E. 1996. «Cleaning of the Minoan tomb at Mantalia (Kato Kephala) near Hagios Georgios Siteias», *Cretan Studies* 5: 147-150.
- Haggis D. 1993. «The Early Minoan burial cave at Ayios Antonios and some problems in Early Bronze Age chronology», *SMEA* 31: 7-34.
- . 1996. «Excavations at Kalo Chorio, East Crete», *AJA* 100: 645-681.
- . 2005. Kavousi I. *The archaeological survey of the Kavousi region* (Prehistory Monographs 16), Φιλαδέλφεια.
- Hall E. 1912. «Excavations in Eastern Crete. Sphoungaras», *University of Pennsylvania, the University Museum Anthropological Publications* 3: 43-73
- Hamilakis Y. 1998. «Eating the dead. Mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean Bronze Age societies», στο K. Branigan (επιμ.), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1), Σέφιλντ: 115-132.
- . 2018. «The “emergence of the individual” revisited. Memory and transcorporeality in the mortuary landscapes of Bronze Age Crete», στο M. Relaki

- & Y. Papadatos (επιμ.), *From the foundations to the legacy of Minoan archaeology. Studies in honour of Professor Keith Branigan (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 12)*, Οξφόρδη & Φιλαδέλφεια: 314-332.
- Hodder I. 2000. «Agency and individuals in long-term processes», στο J. Robb & M. Dobres (επιμ.), *Agency in archaeology*, Λονδίνο: 21-33.
- Karantzali E. 1996. *Le bronze ancien dans les Cyclades et en Crète. Les relations entre les deux regions. Influence de la Grèce continentale (BAR-IS 631)*, Οξφόρδη.
- Karytinou A. 1999. «The stylistic development of seals from Archanes-Phourni throughout the Prepalatial period. Style and social meaning», στο W. Müller (επιμ.), *Minoisch-mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion. V Internationales Siegel-Symposium, Marburg, 23-25 September 1999*, Βερολίνο: 123-134.
- La Rosa V. 2001. «Minoan baetyls. Between funerary rituals and epiphanies», στο R. Laffineur & R. Hägg (επιμ.), *POTNIA. Deities and religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000 (Aegaeum 22)*, Λιέγη: 71-98.
- Legarra Herrero B. 2004. «About the distribution of metal objects in Prepalatial Crete», *Papers from the Institute of Archaeology 15*: 29-51.
- . 2009. «The Minoan fallacy. Cultural diversity and mortuary behavior on Crete at the beginning of the Bronze Age», *OJA 29*: 29-57.
- . 2012. «The construction, deconstruction and non-construction of hierarchies in the funerary record of Prepalatial Crete», στο I. Schoep, P. Tomkins & J. Driessen (επιμ.), *Back to the beginning. Reassessing social and political complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, Οξφόρδη: 325-357.
- . 2014. *Mortuary behavior and social trajectories in Pre- and Protopalatial Crete (Prehistory Monographs 44)*, Φιλαδέλφεια.
- Levi D. 1961-1962. «La tomba a tholos di Kamilari presso a Festos», *ASAtene 39-40*: 7-148.
- LiPuma E. 1998. «Modernity and forms of personhood in Melanesia», στο M. Lambek & A. Strathern (επιμ.), *Bodies and persons. Comparative perspectives from Africa and Melanesia*, Κέμπριτζ: 53-79.

- Maggidis C. 1994. Burial Building 19 at Archanes. A study of Prepalatial and Early Protopalatial funerary architecture and ritual, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Pennsylvania.
- Michelaki F. 2019. Mortuary architecture, depositional behaviour and social change in the tholos cemeteries of south-central Crete, 3000-1700 BC, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University College London.
- Michelaki F., T. Campbell-Green & K. Branigan. 2011. «Pottery usage in the Prepalatial cemetery at Moni Odigitria», Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τόμος Α2, Χανιά: 571-582.
- Murphy J. 1998. «Ideologies, rites, and rituals. A view of Prepalatial Minoan tholoi», στο Κ. Branigan (επιμ.), Cemetery and society in the Aegean Bronze Age (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1), Σέφιλντ: 27-41.
- Panagiotopoulos D. 2002. Das Tholosgrab E von Phourni bei Archanes. Studien zu einem frühkretischen Grabfund und seine kulturellen Kontext (BAR-IS 1014), Οξφόρδη.
- Papadatos Y. 2005. Tholos Tomb Gamma. A Prepalatial tholos tomb at Phourni, Archanes (Prehistory Monographs 17), Φιλαδέλφεια.
- . 2018. «Mortuary variability, social differentiation and ranking in Prepalatial Crete. The evidence from the cemetery of Phourni, Archanes», στο Μ. Relaki & Υ. Papadatos (επιμ.), *From the foundations to the legacy of Minoan archaeology. Studies in honour of Professor Keith Branigan (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 12)*, Οξφόρδη & Φιλαδέλφεια: 96-114.
- Papadatos Y. & C. Sofianou. 2015. Livari Skiadi, a Minoan cemetery in southeast Crete. Volume I: Excavation and finds (Prehistory Monographs 50), Φιλαδέλφεια.
- Pendlebury H., J. Pendlebury & M. Money-Coutts. 1935-1936. «Excavations in the plain of Lasithi, I. The cave of Trapeza», BSA 36: 5-131.
- . 1937-1938. «Excavations in the plain of Lasithi, II», BSA 38: 1-56.
- Pini I. 2000. «Eleven early Cretan scarabs», στο Α. Καρέτσου (επιμ.), Κρήτης-Αίγυπτος. Πολιτιστικοί δεσμοί τριών χιλιετιών, Αθήνα: 107-113.

- Platon L. 2017. «Pezoules Kephala, Zakros. I. Form of the tombs and burial habits», στο M. Tsipopoulou (επιμ.), Petras-Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015 (Monographs of the Danish Institute at Athens 21), Αθήνα: 341-354.
- Platon K. & M. Tsiboukaki. 2017. «Pezoules Kephala, Zakros. II. The chronological and evaluative position of the finds in the framework of the life of the neighboring settlement», στο M. Tsipopoulou (επιμ.), Petras-Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015 (Monographs of the Danish Institute at Athens 21), Αθήνα: 355-367.
- Relaki M. 2012. «The social arenas of tradition. Investigating collective and individual social strategies in the Prepalatial and Protopalatial Mesasa», στο I. Schoep, P. Tomkins & J. Driessen (επιμ.), Back to the beginning. Reassessing social and political complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age, Οξφόρδη: 290-324.
- Rutkowski B. 1968. «The origin of the Minoan coffin», BSA 63: 219-228.
- Sampson A. 1987. «The Early Helladic graves at Manika. Contribution to the socio-economic conditions of the Early Bronze Age», στο R. Laffineur (επιμ.), THANATOS. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze. Actes du colloque de Liège, 21-23 avril 1986 (Aegaeum 1), Λιέγη: 19-28.
- Sbonias K. 1995. Frühkretische Siegel. Ansätze für eine Interpretation der sozialpolitischen Entwicklung auf Kreta während der Frühbronzezeit (BAR-IS 620), Οξφόρδη.
- Schoep I. 2009. «The excavation of the cemetery (Zone 1)», στο J. Driessen κ.ά. (επιμ.), Excavations at Sissi. Preliminary report on the 2007-2008 campaigns (Aegis 1), Λουβέν: 45-56.
- Schoep I., A. Schmitt & I. Crevecoeur. 2011. «The cemetery at Sissi. Report of the 2009 and 2010 campaigns», στο J. Driessen κ.ά. (επιμ.), Excavations at Sissi, II. Preliminary report on the 2009-2010 campaigns (Aegis 4), Λουβέν: 41-68.

- Seager R. 1916. «The cemetery of Pachyammos, Crete», University of Pennsylvania, the University Museum Anthropological Publications 7: 5-30.
- Soles J. 1979. «The early Gournia town», *AJA* 83: 149-167.
- . 1992. *The Prepalatial cemeteries at Mochlos and Gournia and the house tombs of Bronze Age Crete (Hesperia Supplement 24)*, Πρίνστον.
- Strathern M. 1988. *The gender of the gift. Problems with women and problems with society in Melanesia*, Μπέρκλεϊ.
- Todaro S. 2003. «Haghia Triada nel period Antico Minoico», *Creta Antica* 4: 69-96.
- Triantaphyllou S. 2012. «Kephala Petras. The human remains and the burial practices in the Rock Shelter», στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010 (Monographs of the Danish Institute at Athens 16)*, Αθήνα: 161-170.
- Tsipopoulou M. 2012. «Defining the end of the Prepalatial period at Petras», στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010 (Monographs of the Danish Institute at Athens 16)*, Αθήνα: 179-190.
- . 2017. «Documenting sociopolitical changes in Pre- and Proto-palatial Petras. The house tomb cemetery», στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras-Siteia. The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015 (Monographs of the Danish Institute at Athens 21)*, Αθήνα: 57-101.
- Van Effenterre H. 1980. *Les palais de Mallia et la cite minoenne. Étude de synthèse I (Incunabula Graeca 76)*, Ρώμη.
- Van Effenterre H. & M. van Effenterre. 1963. *Fouilles exécutées a Mallia. Étude du site (1956-1957) et exploration des necropolis (1915-1928), II (ÉtCrét 13)*, Παρίσι.
- Vavouranakis G. 2014. «Funerary pithoi in Bronze Age Crete. Their introduction and significance at the threshold of Minoan palatial society», *AJA* 118: 385-398.
- . 2017. «Funerary ritual and social structure in the Old Palace period. A multifarious liaison», στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras-Siteia. The Pre- and*

Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015 (Monographs of the Danish Institute at Athens 21), Αθήνα: 57-101.

Vavouranakis G. & C. Bourbou 2015. «Breaking up the past. Patterns of fragmentation in Early and Middle Bronze Age tholos tomb contexts in Crete», στο K. Harrell & J. Driessen (επιμ.), *Thravsmá. Contextualising the international destruction of objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus (Aegis 9)*, Λουβέν: 167-196.

Walberg G. 1983. Provincial Middle Minoan pottery, Μάιντζ.

Warren P. 1969. Minoan stone vases, Κέμπριτζ.

Watrous L. 1982. Lasithi, a history of settlement on a highland plain in Crete (*Hesperia Supplement 18*), Πρίνστον.

Wilson & P. Day. 2000. «EM I chronology and social practice. Pottery from the early palace tests at Knossos», *BSA 95*: 21-63.

Xanthoudides S. 1924. The vaulted tombs of the Mesara, Λονδίνο.

Zaphiropoulou P. 1983. «Un cimetière du Cycladique Ancien à Epano Kouphonisi», στο G. Rougemont (επιμ.), *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon, les 11, 12 et 13 mars 1982*, Παρίσι: 81-87.

6.3. Συντομογραφίες

AΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
AJA	American Journal of Archaeology
AR	Archaeological Reports
ASAtene	Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente
BAR-IS	British Archaeological Reports, International Series
BSA	Annual of the British School at Athens
CAJ	Cambridge Archaeological Journal
ÉtCrét	Études crétoises
OJA	Oxford Journal of Archaeology
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology
SMEA	Studi micenei ed egeo-anatolici